

УДК 341.171

*Є. О. Харитонов***МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ПРОБЛЕМ ПРАВОВОЇ АДАПТАЦІЇ УКРАЇНИ
ДО ВНУТРІШНЬОГО РИНКУ ЄС**

Підписання угоди про асоціацію України з ЄС зумовлює необхідність правової адаптації до умов внутрішнього ринку останнього. Тому потреба у дослідженнях у цій галузі зростає. Зокрема, важливими є питання визначення засад дослідження проблем, що виникають у зв'язку і у процесі такої адаптації. При цьому домінянти зазначених досліджень визначаються тим, що після підписання угоди про асоціацію з ЄС Україна, фактично, має підтвердити свою приналежність до Європи, визнання та прийняття європейських цінностей, інституцій та концептів, одним з найважливіших поміж яких є приватне право (на основі якого, власне, і має відбуватися правова адаптація «асоціантів» до умов внутрішнього ринку ЄС).

Попри тривалі дискусії щодо поняття та сутності європейського права, приватного права, впливу зазначених концептів на законодавство України, у їх баченні існують суттєві розбіжності. Ситуація, що склалася, зумовлює необхідність продовження наукових розвідок у цій галузі на підґрунті чітко визначеної методології дослідження. При цьому засади дослідження визначаються необхідністю встановлення того, якою є правова основа регулювання ринку ЄС (чим є право ЄС), що маєтсья на увазі під правовою адаптацією, чи існує цивілізаційна сумісність України та ЄС, чи придатні вітчизняні концепція цивільного права та законодавство для адаптації до умов внутрішнього ринку ЄС, якими є принципи зазначеної адаптації?

Розглянемо далі ці питання.

Європейське приватне право

Із ратифікацією 16 вересня 2014 р. Угоди між Україною та ЄС процес євроінтеграції нашої держави перейшов у практичну фазу. Відтак значно актуалізувалася проблема гармонізації українського та європейського права. І хоча питанням взаємодії національних правових систем країн Європи, адаптації їхнього права (зокрема, права України) та приведення вітчизняного законодавства у відповідність до європейських стандартів було присвячено чимало розвідок [1–3], але потреба у дослідженнях у цій галузі не зменшується. При цьому найважливішим є з'ясування цих питань стосовно сфери приватного права, феномен якого своїм походженням і характеристикою завдячує Європейській цивілізації, а відтак містить аксіологічні орієнтири для бажаючих долучитися до ЄС.

Враховуючи ту обставину, що європейські міждержавні правові системи були предметом спеціального дослідження [4], не зупиняємося тут на їхній характеристиці, а спробуємо встановити сутність терміно-поняття «європейське право», котре вживається в юриспруденції і як загальний концепт [5; 9], і стосовно окремих галузей права європейських правових систем [6].

При цьому доцільно розрізняти загальний концепт «європейське право», що є елементом Європейської цивілізації у цілому, і концепт «європейське право» у спеціальному значенні, котрий стосується регулювання відносин, що виникають у зв'язку зі створенням та діяльністю європейських міжнародних організацій. Оскільки перше з них має загальне цивілізаційне значення, то воно, за визначенням, є ширшим, ніж «європейське право у спеціальному значенні», сферою якого є лише діяльність і політика Європейського Союзу.

У широкому сенсі під «європейським правом» у спеціальному значенні розуміється правове регулювання усїєї сукупності економічних, соціальних, політичних, наукових та культурних відносин, що стосуються організації та діяльності європейських міжнародних організацій. Його можна розглядати як «регіональне міжнародне право» [7, с. 29].

У вузькому сенсі — це право європейських співтовариств, доповнене правовим регулюванням усього Європейського співтовариства. Воно багато в чому відійшло від міжнародного права і являє собою особливий правовий феномен. Попри те, що співтовариства існують як три окремі структури: Європейське об'єднання вугілля і сталі, Європейське співтовариство (перейменоване Маастрихтським договором 1992 р.) і Європейське співтовариство з атомної енергії (Євроатом), провідним поміж них є Європейське співтовариство — широке інтеграційне об'єднання, яке має загальноекономічний характер (після Лісабонських договорів 2007 р. Євроатом із самостійного європейського співтовариства перетворився на організацію, що існує при Євросоюзі). Що стосується Європейського об'єднання вугілля і сталі та Євроатому, то вони забезпечують інтеграцію країн-учасниць лише в окремих секторах економіки. Хоча

Формально інтеграція в цих секторах не входить до завдань Європейського співтовариства, але його загальна координаційна функція впливає з мети створення співтовариства. Тому в країнах, що входять до Європейського Союзу, європейське право є інструментом повсякденного практичного застосування, майже таким самим необхідним, як і національне право. До того ж європейське право активно застосовується у галузі відносин між Європейським Союзом та іншими країнами. Отже, при такому розумінні європейського права у вузькому сенсі воно, фактично, отожднюється з правом Європейських співтовариств, доповненим певною мірою нормами та принципами, що регулюють діяльність усього Євросоюзу [8, с. 22].

Деякі автори вважають, що відмінності у підходах до визначення права ЄС означають також різне розуміння сутності Співтовариств і Союзу. З характеристики права Співтовариств як особливого різновиду міжнародного права випливає, що ЄС є міжнародною міжурядовою організацією, а майбутнє Європейського Союзу як об'єднання держав розглядається як перспектива європейської інтеграції. Тому йдеться про змішаний характер права ЄС як феномена *sui generis* [9, с. 19]. При цьому право ЄС при розгляді його в якості феномена *sui generis* за своєю природою є відмінним, хоча і тісно пов'язаним як з міжнародним правом, так і з правом різних країн-членів [10, с. 32]. Такі зауваження здаються слушними, а відтак можна погодитися з тим, що за своєю юридичною природою право Євросоюзу становить особливу, третю систему права, яка діє поряд з міжнародним та внутрішнім правом [11, с. 55].

Згадаємо також позицію, згідно з якою під Європейським правом можна розуміти систему юридичних норм, що сформувалися у зв'язку з утворенням і функціонуванням Європейських Співтовариств і Європейського Союзу, застосовуваних у межах їхньої юрисдикції на основі й у відповідності з установчими договорами і загальними принципами права [12, с. 43]. Звернемо увагу на завершальну частину цього визначення, де йдеться про загальні принципи права, відповідно до яких (поряд з установчими договорами) діють і застосовуються норми європейського права. Стаття F (н. н. ст. 6) Договору 1992 р. передбачає, що «Союз поважає основні права особистості, як вони гарантовані Європейською конвенцією захисту прав людини й основних свобод і як вони впливають із загальних конституційних традицій держав-членів, у якості загальних принципів права Співтовариства». Отже враховуємо, що в основу загальних принципів права ЄС покладений пріоритет прав особистості, що закріплений у Європейській конвенції і до того ж впливає з конституційних традицій європейських держав. Ці ж традиції визначають подальший розвиток національного права держав — членів Європейських Співтовариств. При цьому слід взяти до уваги, що, як слушно зазначав Волтер Кернз, у принципі термін «право Європейського Союзу» має застосовуватися лише стосовно права, яке регулює всі

три основні напрями діяльності ЄС. Однак оскільки право, що регулює співробітництво в галузі юстиції та внутрішніх справ і спільної зовнішньої політики та політики безпеки, ще розробляється, право Європейського Союзу в його теперішньому стані значною мірою є подібним до права Співтовариства. Тому в багатьох випадках визнається, що терміни «право Європейського Союзу» і «право Співтовариств» є взаємозамінними [13, с. 30].

Із врахуванням зазначеного можна погодитися з розумінням «європейського права у спеціальному (нормативному) значенні» як системи принципів, юридичних норм, що формуються у зв'язку з утворенням і функціонуванням Європейських Співтовариств і Європейського Союзу на основі й відповідно до установчих договорів і загальних принципів права.

Але, погоджуючись із зазначеним підходом у «змістовному сенсі», варто наголосити на необхідності впорядкування термінології у цій сфері. Зокрема, терміном «європейське право» доцільно позначати лише власне «європейське право», тобто сформоване вербально уявлення, раціональне та емоційне сприйняття людиною права як частини світу (у нашому випадку — європейської цивілізації), де існує ця людина, відчуваючи себе її часткою. Натомість терміном «право Європейського Союзу» позначаємо сукупність правових норм, правил та інших юридичних засобів (дискусії в Європейському парламенті щодо законодавства Співтовариства тощо), за допомогою яких регулюються процеси європейської інтеграції та діяльності Євросоюзу.

Слід наголосити, що підґрунтям визначення європейського права має бути врахування його сутності як єдиного європейського концепту, що зумовлено вже самою ідеєю Європейської єдності. Ще більшою мірою це стосується приватного права, котре має підґрунтям європейські цивілізаційні цінності і виступає їхнім втіленням у європейській правотсвідомості.

Разом із тим висновок щодо єдності «європейського права» не знімає питання про існування у його межах традицій права взагалі і традицій приватного права зокрема, існування яких зумовлене наявністю у межах Європейської цивілізації відносно самостійних субцивілізацій. (При цьому розглядаємо «традицію» як особливий різновид цінностей, захист чи критика яких не потребує посилання на їхнє давнє походження, і який не вимагає іншого обґрунтування, ніж констатація, що це є традиція [14, с. 104—105]). З розуміння права як елемента цивілізації випливає, що особливості субцивілізацій зумовлюють і особливості традицій права, існуючих у Європі. Отже маємо враховувати поділ загальноєвропейської цивілізації на «Східну» та «Західну» гілки (субцивілізації), основою якого є врахування особливостей двох типів історичного, соціального і культурного розвитку.

Багато хто головним критерієм віднесення суспільства до певної цивілізації вважає релігію. При такому розумінні європейській системі

«Схід — Захід» відповідає поділ християнської Церкви на Східну та Західну, пов'язаний з межею, що виникла між частинами Римської імперії, трансформувались з часом у розрізнення Європейських Східної та Західної цивілізацій. Із врахуванням цієї тези деякі науковці провадять головну «лінію розділення» у Європі таким чином, що поділяють на дві частини Україну та Білорусію, відокремлюючи православних українців та білорусів від католиків [15].

Враховуючи дражливість цього питання, варто зауважити, що правдивість названих чинників «розділення Європи» викликає сумніви. Зокрема, варто згадати, що після розколу християнського світу на Католицький Захід і Православний Схід термін «Європа» став частіше вживатися для означення лише її католицької частини. Однак ніхто не робив спеціальних спроб «відлучити» православні народи і країни. Найбільші зміни у розумінні значення терміна «Європа» знаходять у XVIII ст. Однак тоді до Східної Європи включали не лише православну Росію, але й католицькі Польщу та Угорщину. І вже у XIX та XX ст. наростаючий антагонізм між «Заходом» і Російською імперією та Радянським Союзом призвів до того, що Росію і підкорені нею народи стали все частіше вилучати з європейської історії. Після 1945 р. межі Європи встановилися по лінії «залізної завіси», що розділяла комуністичний і некомуністичний світи [16, с. 5–6].

Отже релігійний критерій у сучасних умовах не виправдовує себе, оскільки завдяки химерному сплетінню геополітичних інтересів і глобальних амбіцій став предметом політичних спекуляцій. Крім того, не можна не враховувати й такі обставини, як наявність значного відсотку атеїстів, існування декількох конфесій у більшості європейських країн, протистояння такого критерію досить популярним ідеям екуменізму тощо.

З цих міркувань здається більш виправданим при визначенні підстав диференціації правових систем враховувати не конфесійну приналежність, а концепт ментальності. Крім того, що певний національний менталітет є передумовою формування правового менталітету, а відтак правосвідомості (зокрема, «приватного» чи «публічного» типу), він ще й слугує підставою диференціації правових традицій. Право як концепт (тобто усвідомлення сутності права) може набувати і мати особливості залежно від того, про яку традицію права, про яку правову родину йдеться. У свою чергу, одним із найважливіших критеріїв диференціації правових традицій та правових родин є національний менталітет (ментальність).

Разом із тим доцільно проводити розмежування не за якимось одним, головним критерієм, а за сукупністю ознак, властивих типу цивілізації (субцивілізації). Поміж них визначальними є ставлення до людини, визначення її місця у Всесвіті, докідлі і суспільстві. При цьому беремо до уваги, що магістральні Західний та Східний типи цивілізаційного розвитку не збігаються із географічним поділом, а можуть бути присутні

більшою чи меншою мірою в різних цивілізаціях у різних частинах світу. Отже йдеться не про поділ за географічними ознаками, а про умовне розрізнення частин із врахуванням відмінностей у ментальності, світогляді, культурі тощо.

Для Західного типу цивілізаційного розвитку властиві: 1) суверенітет приватної особи (визнання чільного місця індивіда, окремої людини у системі соціальних відносин); 2) розвинений інститут приватної та корпоративної власності, що відіграє вирішальну роль в економічному житті суспільства; 3) лібералізм як філософське підґрунтя суспільного життя; 4) соціально-політичний плюралізм, що знаходить вираження у поділу функцій різних гілок влади, наданні ваги самоуправлінню тощо; 5) світоглядне учення (релігія тощо), яке має характер абсолютної самоцінності або у кожному разі тяжіє до такого її розуміння. Сформовані на такому підґрунті, для Західної традиції права властивими є: 1) відносно чітка межа між правовими та іншими інституціями (хоча політика і мораль можуть визначати закон, але вони не тлумачаться як сам закон); 2) управління правовими інституціями доручається спеціальному корпусу людей, які для цього спеціально дістають юридичну освіту; 3) юридична думка впливає на правові інститути: вона аналізує і систематизує право, виступаючи як чинник, за допомогою якого можна створювати інші правові категорії; 4) право сприймається у суспільстві як узгоджене ціле, єдина сформована система; 5) закон сприймається як цілісна система, «організм», який розвивається через покоління; 6) життєздатність правової системи ґрунтується на впевненості суспільства в довговічному характері права; 7) розвиток права свідчить, що воно не просто продовжується, а має історію; 8) історичність права пов'язана з усвідомленням його переваги над політичною владою; 9) впевненість у історичності права пов'язана з вірою у його верховенство над політичною владою (вважається, що закон, у кожному разі у деяких відношеннях, стоїть вище за політику і сам накладає зобов'язання на державу. Це виглядає зовні також як впевненість у можливості існування громадянського суспільства та правової держави); 10) усередині суспільства існують і змагаються різні юрисдикції, що робить переваги закону необхідними і можливими [17, с. 41–42].

Характерні риси Східного типу цивілізаційного розвитку: 1) переважання колективних, громадських, державних інтересів над індивідуальними; 2) значне одержавлення економічного життя, слабкість і нерозвиненість інституту приватної власності («азійський спосіб виробництва»); 3) тяжіння до авторитарного (деспотичного) типу влади; 4) зрівняльна соціальна етика; 5) етико-нормативна функція релігії, внаслідок чого релігійні норми фактично набувають характеру джерела права. З їх урахуванням Східна традиція європейського права має такі властивості: 1) обмеженість світоглядного підґрунтя права, як правило, християнським вченням у його ортодоксальній (православній) інтерпретації; 2) схильність до розуміння права як сукупності актів законодавства,

зміст якого зумовлений не стільки природними приписами, скільки потребами суспільства, котрі, вважається, краще відомі державі, що втілює їх в законодавчих установленнях; 3) організація і проведення законотворчих, кодифікаційних, дослідницьких тощо робіт у галузі права за «ініціативою зверху»; 4) обмеженість творчого пошуку, і як результат — втрата авторитету і значення юриспруденції; 5) тенденція до обмеження приватноправового типу регулювання, прагнення забезпечити максимально можливі контроль і втручання держави у відносини приватних осіб. У підсумку приватне право виявляється «розбавленим» публічно-правовими нормами і нерідко трактується як «господарське» або ж ще якимось того ж стибу; 6) нечітке розмежування між правовими інститутами, з одного боку, та державними інституціями (адміністративними, управлінськими), — з іншого; 7) відсутність теоретично обґрунтованої і визнаної концепції наступництва права. Внаслідок цього такі явища, як рецепція, акультурація, трансплантація, у галузі права нерідко відбуваються в латентних формах, мають обмежений і непослідовний характер; 8) акцентування уваги, головним чином, не на правах, а на обов'язках учасників цивільно-правових відносин.

Стосовно Європи «Західна традиція права» — це ті правові цінності, концепти, категорії та інститути, які іманентно властиві західноєвропейській субцивілізації, ґрунтуються на світогляді, культурі та ментальності Західного світу, що веде родовід від Грецької та Римської Античності. На підґрунті Західної традиції права формується та існує традиція приватного права як концепт, невідривно пов'язаний із Західноєвропейською цивілізацією.

Правова адаптація як форма взаємодії правових систем

Завдання визначення сутності правової адаптації зумовлює необхідність встановлення форм впливу одних правових систем на інші.

Почнемо з того, що національна правова система — це не якийсь окремо взятий феномен, ізольований від інших явищ суспільного життя, а елемент системи більш високого рівня — соціальної системи, як необхідного організуючого елемента співжиття людства. Ця частина соціальної системи взаємодіє з економічною, політичною, моральною та іншими складовими останньої. Правова система взаємопов'язана з системою моралі, оскільки право має моральне обґрунтування, що знаходить своє вираження у свідомості людей, яка, відображуючи їхнє ставлення до права, стає правосвідомістю. Враховуючи зазначене, правову систему характеризує сукупність таких елементів: 1) право як сукупність створених державою норм, що перебуває під її охороною; 2) законодавство як форма вираження цих норм (нормативні акти); 3) правові інституції, що здійснюють правову політику держави; 4) судова та інша юридична практика; 5) механізм правового регулювання;

6) правореалізаційний процес (включаючи акти застосування і тлумачення); 7) права, свободи і обов'язки громадян (право в суб'єктивному значенні); 8) система функціонуючих у суспільстві правовідносин; 9) законність і правопорядок; 10) правова ідеологія (правосвідомість, юридичні доктрини, теорії, правова культура тощо); 11) суб'єкти права (індивідуальні і колективні); 12) системні зв'язки, які забезпечують єдність, цілісність та стабільність системи; 13) інші правові явища (юридична відповідальність, правосуб'єктність, правовий статус, законні інтереси), які утворюють «інфраструктуру правової системи» [18, с. 14; 21; 22].

На такому підґрунті національна правова система може бути визначена як зумовлена об'єктивними закономірностями (у тому числі культурними, історичними та географічними особливостями) розвитку певного об'єднання людей (громади, суспільства, держави, етносу), цілісна сукупність взаємно пов'язаних норм, правових інституцій та юридичних явищ (зокрема, таких як правова ідеологія, правосвідомість, правові погляди, правова культура), що постійно відтворюються та використовуються людьми у процесі співжиття в рамках локальної цивілізації.

Проблеми взаємодії правових систем здавна привертала увагу правознавців. При цьому найбільш активно досліджували такий феномен як рецепція римського права. Останнє було предметом наукових розвідок ще з часів середньовіччя. Але особливо інтерес до надбань римського права зріс у добу європейських кодифікацій Нового часу, коли розробники законопроектів шукали зразків, вартих наслідування.

Тут є недоцільним огляд та аналіз позицій, думок і концепцій, висловлених у процесі досліджень чинників та характеру впливу римського права на правові системи Західної Європи [19; 21; 22; 31]. Констатуємо лише, що спроби рецепції римського права на Заході, як свідоме запозичення його положень, мали місце вже у ранньому середньовіччі, хоча більш продуктивною вона стала у пізньому середньовіччі, коли її методологічним підґрунтям стали погляди Томи Аквінського. Його уявлення про співвідношення природного (божественного) права та людських (позитивних) законів, а також про те, що дотримуватись слід лише тих світських законів, які не суперечать закону природному, слугували підґрунтям рецепції римського права у формі практичного застосування, особливо у Німеччині, де вона була ефективною спробою подолати партикуляризм та архаїчність німецького законодавства [21, с. 90; 22]. Пізніше у процесі тривалих дискусій щодо придатності римського права для застосування у законотворчості та юридичному побуті було сформульовано низку важливих положень, котрі Р. фон Єринг узагальнив у методологічному принципі: «Durch das Römische Recht über aber das Römische Recht hinaus» [24, с. 37–38]. У головних рисах концепція рецепції римського права у європейському правознавстві сформувалася вже до кінця XIX ст., що було результатом осмислення сутності цього явища та оцінок можливості його використання у процесі підготовки та

проведення кодифікацій, передусім, у галузі цивільного права, у XVIII—XIX ст. На початку XX ст. активність досліджень у цій галузі знижується: західне бачення сутності рецепції римського права у цілому сформоване. Предметом дослідження стають питання визначення місця римського права у культурі Європи, рецепції римського права в окремих країнах, в особливих умовах тощо [25].

У Російській імперії рецепція римського права досліджується як феномен, властивий Західній культурі, де значення римського права визначається тим, що воно складає життєвий, практичний елемент сучасного позитивного законодавства і є підґрунтям для єдиної науки цивільного права. Рецепція розглядається і як складова більш загального процесу запозичення досягнень високорозвиненої античної культури, і як явище суто правове, а запозичення його положень пояснюється необхідністю використання для врегулювання низки відносин «більш тонких» норм, ніж ті, що існували у звичаєвому праві більшості західноєвропейських країн [26]. Поряд з цим вивчається значення римського права для правової системи Російської імперії. Зокрема, Д. І. Азаревич писав про вплив римського права на давньоруське законодавство через контакти з Візантією [26, с. 25]. М. Л. Дювернуа, обґрунтовуючи доцільність звернення до римського права російських юристів, наголошував, що римське право є «правом найбільш універсальним» з-поміж інших систем права, таким, що придатне для застосування у різних країнах [29, с. 14].

Після утворення радянської держави, правова доктрина якої ґрунтувалася на марксистсько-ленінському світогляді, що заперечує наступність соціалістичного права після «права експлуататорського суспільства», дослідження у цій галузі припиняються (за окремими винятками [24]).

Хоча деякі російські правознавці вважають, що у 20-ті рр. XX ст. існувала тенденція лібералізації ставлення радянської держави до римського права [31, с. 117], однак ренесанс у цій галузі має місце в СРСР лише з середини 80-х рр., коли реформи у галузі політичній, соціальній, ідеологічній, правовій зумовили підвищення інтересу до гуманістичних цінностей, надбань інших систем світогляду, права (у тому числі реципованого римського права [32, с. 110]) тощо. У 90-ті рр. на пострадянському просторі видаються пам'ятки римського права, з'являються публікації, виконані з оновлених методологічних позицій. Римське право та його інститути аналізують під конструктивним кутом зору, визначаючи можливість сприйняття його положень як сучасних гуманістичних цінностей [33]. В Україні у цей час захищається докторська (Є. О. Харитонов [36]) та кандидатські (Р. Ф. Гонгало, Є. С. Северова, В. В. Гутьєва, В. О. Гончаренко, Г. В. Пучкова) дисертації, присвячені рецепції римського права. На підґрунті скоординованих досліджень у цій галузі в Україні формується наукова школа, зусиллями якої створюється вітчизняна концепція рецепції римського приватного права. Головні положення зазначеної концепції виглядають таким чином. Рецепції

римського права належать до найбільш помітних явищ у розвитку європейських цивілізацій протягом останніх півтора тисячоліть. Відбуваючись у різних формах, на тлі дії різноманітних геополітичних, економічних, соціальних, духовних чинників, вони разом з тим відображають загальну тенденцію циклічного розвитку культур, котра полягає у формуванні так званих «загальнолюдських цінностей». Рецепції римського права оцінюються як явище, що відображає вплив цієї «материнської» правової системи на більш пізні правові системи, результатом чого є формування сучасного європейського приватного права.

Однак якщо в українській цивілістиці в цілому переважають позитивні оцінки цього явища, про що свідчить поява нових досліджень у цій галузі (у тому числі докторської дисертації С. Д. Гринько) [37], то у російському правознавстві ставлення до рецепції римського права є неоднозначним. Поряд із визнанням впливу римського права на законодавство Російської імперії XIX — початку XX ст. [38] та сучасне російське цивільне право [39] і законодавство [42] мають місце упереджені оцінки явища рецепції [43], надання йому значення результату негативного ідеологічного впливу [31].

У підсумку дослідження впливу римського права (особливо, приватного) на формування наступних правових систем зумовили модернізацію концепції рецепції права, котрі тепер пропонується розуміти як форму взаємодії національних правових систем, як процес сприйняття і пристосування до умов якоїсь країни права, виробленого в іншій державі або у попередню історичну епоху [44; 45]. Це складне явище, яке містить у собі процеси спадкоємності, сприйняття, повторюваності й запозичення правових форм з інших правових систем в силу їх історичної та культурної однорідності. Тому рецепцію важливо сприймати як закономірний процес перенесення, засвоєння, збереження та використання правовими системами нових елементів [45, с. 6, 10]. Дехто наполягає на необхідності врахування ідеологічного чинника, вважаючи, що затушовування ідеологічного компонента рецепції перешкоджає з'ясуванню реальних цілей та завдань рецепції взагалі, а надто російської. Тому суть рецепції вбачається у її ідеологічному компоненті [46].

Враховуючи генезис терміна «рецепція», виправданим є вживати його саме стосовно випадків «відродження» елементів минулих правових систем у процесі історичного розвитку людства. У такому випадку має йтися не про «взаємодію правових систем», а про «наступність права — вплив однієї системи на іншу». Такі «відродження» права зумовлені особливостями алгоритму трансформацій права як елемента цивілізації. Зміна світових цивілізацій відображає поступальний рух історичного процесу, саморозвиток людства. Локальні цивілізації виражають культурно-історичні, етичні, етнічні, релігійні, економіко-географічні особливості країни, групи країн, етносів, які пов'язані спільною долею, відображають і віддзеркалюють ритм загальноісторичного процесу [47, с. 53—54].

Цивілізації є динамічними утвореннями еволюційного типу, котрі розвиваються по висхідній спіралі, чим пояснюється повторюваність схожих фаз розвитку культури. Найбільшої популярності циклічна теорія історичного розвитку досягла після видання Освальдом Шпенглером у 1918 р. праці «Присмерк Європи» [48], де було сформульовано ідеї повторюваності культурно-історичних типів, споріднених за структурою, та поліциклічності історичного процесу. Пізніше А. Дж. Тойнбі обґрунтував доцільність врахування категорій простору-часу та розгляду історичного процесу як викликів історії та відповідей людства, що забезпечує прорив у майбутнє. Виклик, залишений без відповіді, повторюється, але нездатність суспільства відповісти на виклик позбавляє його життєздатності і зумовлює зникнення з історичної арени [49, с. 59]. Викладені положення набувають методологічного значення для оцінки взаємодії правових систем, оскільки право у структурі культури (цивілізації) покликане бути носієм вищих принципів, цінностей цивілізації, реалізувати історичне призначення суспільства, пов'язане зі ствердженням у ньому гуманістичних засад. Суть права не обмежується тим, що воно нормативно об'єктивує та реалізує потреби цивілізації. Воно також є чинником індивідуального самовираження особи, творчості, їх акумуляції, самозростання [50, с. 200, 219, 221, 224], оскільки право, будучи елементом соціально-політичного устрою, є також елементом суспільної свідомості, складовою духовного світу людини та її світогляду. Процес його розвитку є повторюваним, як повторювані цикли цивілізацій, що й зумовлює рецепції права.

З урахуванням викладеного рецепція права може бути визначена як його відродження, сприйняття духу, категорій, засад, концепцій та основних положень права попередніх цивілізацій наступними цивілізаціями на певному етапі їх розвитку у контексті загального процесу циклічних відроджень.

Під кутом зору проблематики цієї статті дослідження феномена рецепції права, зокрема римського, має те значення, що допомагає охарактеризувати генезис сучасного європейського права, передусім приватного. Разом із тим, відзначаючи роль рецепції права у вдосконаленні правових систем, забезпеченні за її допомогою наступності права, маємо враховувати, що вона забезпечує зв'язок між правовими системами лише «по вертикалі» (і лише деякою мірою «по горизонталі» при похідних рецепціях). Отже концепція рецепції не дає змоги з'ясувати сутність правової адаптації, а відтак маємо розглянути інші способи (форми) взаємодії правових систем.

Однією з категорій, яка найперше привертає тут увагу, є «правова акультурація». Щодо її визначення існують різні точки зору [51]. Зокрема, правову акультурацію визначають як процес взаємного впливу правових систем, виокремлюючи при цьому «правове запозичення» як різновид правової акультурації, що припускає передачу і збереження юридичних елементів без жодних змін. Універсальним варіантом акуль-

турації визнається рецепція, яка має місце при добровільному, а не примусовому сприйнятті чужої правової культури. Родовою ознакою її є односторонній характер запозичення, яке відбувається винятково з ініціативи реципієнта. Пропонується розрізнити два типи рецепції: 1) реципування по горизонталі — сприйняття правових інститутів одночасно існуючих правових систем; 2) запозичення по вертикалі, при зміні суспільно-економічної формації [52].

З таких позицій правова адаптація мала б бути визнаною видом акультурації у вигляді «реципування по горизонталі».

Проте у викладеній вище концепції змішуються різні поняття. Оскільки рецепція є сприйняттям наступними правовими системами елементів таких систем, що відійшли в минуле, реципування «по горизонталі» є неможливим за визначенням. Тому й адаптація не може бути визнана видом рецепції. Так само не може вона бути простим правовим запозиченням, оскільки не припускає передачу і збереження юридичних елементів без жодних змін чи вважатися юридичною експансією, оскільки остання (на відміну від адаптації) проводиться силоміць [53].

Тому згадаємо про розуміння акультурації як складного процесу взаємного впливу і результату впливу культур одна на одну, або ж запозичення явища з одного середовища і впровадження його в інше середовище. Таким чином, акультурація — це процес запозичення, втілений у засвоєнні інновації групою (індивідом, народом), що запозичає, й адаптації до неї [54]. У такому розумінні акультурації приваблює розрізнення запозичення, втіленого у засвоєнні інновації, й адаптації до неї. Враховуючи це, можемо приєднатися до визначення правової акультурації як універсального поняття, що характеризує його як шеплення однієї правової системи до іншої [55, с. 199], будь-яке запозичення елементів одних правових систем в інші. При цьому маємо на увазі, що деякі автори віддають перевагу терміно-поняттю «правові (юридичні) трансплантації» [56], позначаючи ним зазвичай будь-які запозичення з інших правових систем (але іноді вживаючи у значенні «один з видів рецепції» [56]).

У свою чергу, в універсальному понятті акультурації можемо виокремлювати: рецепції, юридичні експансії, прості запозичення, адаптації тощо. При цьому під правовою адаптацією розуміємо пристосування власної правової системи до іншої, аксіологічно близької, правової системи.

Але у кожному разі успішність взаємодії правових систем залежить від їхньої сумісності, встановлення якої має суттєве практичне значення.

Цивілізаційна та психологічна сумісність України та ЄС

Інтегрування до Європейського співтовариства вимагає «гармонізації права», тобто досягнення відповідності принципів та основних положень національного права сучасним тенденціям розвитку європейської цивілізації.

Отже однією з домінант дослідження проблем правової адаптації України до внутрішнього ринку ЄС має бути з'ясування проблеми «сумісності» правових систем, тобто придатність і готовність правової системи України до адаптації, про яку йдеться.

Проблема вибору, у загальних рисах, тут вирішена, оскільки Україна, як і кожна держава, що прагне стати членом ЄС, уже зробила свій вибір. І це вибір — європейський. Тому методологічним підґрунтям кореляції права України з правом ЄС (зокрема, у галузі приватного права) є врахування тієї обставини, що концепт приватного права визрів та сформувався у контексті розвитку Західної традиції європейського права. Відтак можливість кореляції правових систем (у тому числі права) залежить, передусім, від готовності і здатності нашого суспільства до сприймання Західноєвропейських базових цивілізаційних цінностей (індивідуалізм, права людини, право приватної власності, свобода договорів, повага до прав іншої особи тощо), без чого реальний поступ тут є неможливим. Таким чином постає теоретично і практично важливе питання про визначення підґрунтя його кореляції з правом ЄС, зокрема, про можливості і ступінь врахування української ментальності, особливостей правосвідомості тощо. Актуальність розгляду цивілізаційних домінант України підсилюється тими рефлексіями, в яких перебуває значна кількість вітчизняного політикуму та науковців, знову й знову порушуючи питання про цивілізаційний вибір України, типологію її права тощо.

Особливістю цивілізаційної орієнтованості України вважається те, що більшу частину своєї історії вона знаходиться на межі «Схід — Захід», будучи за характером типовою країною унійної традиції, перебуваючи при цьому у світоглядних рефлексіях, чому сприяла відсутність територіальної єдності, поділ на Лівобережну та Правобережну частини. Ситуація ускладнювалась полемікою між православною та католицькою церквами, яка набула в Україні ознак соціального та національного конфліктів.

Але тут варто згадати, що, коли на початку середньовіччя Київська Русь засвоює Візантійську традицію, поширюючи вплив греко-римської культури на суміжні території, то з кінця XV до кінця XVI ст. Україна виходить з останньої, хоча її форми остаточно не зреклась, і входить у контекст загальноєвропейський, аж доки це не було припинено значною мірою геноцидними діями Петра I. Тому слушним здається висновок про поліцивілізаційний феномен історії України [58, с. 28].

Після приєднання України до Росії західна орієнтація України, попри спроби зберегти самостійність у вирішенні цього питання, вимушено

зменшилась. Вона все більше втягується у контекст історичного розвитку Російської імперії, яка типологічно стає спадкоємицею Візантії [47, с. 31], хоча зберігаються особливості світогляду в Україні, зокрема, відмінності у сприйнятті православ'я [60].

Оскільки Україна поступово обернулась на складову частину Росії, її нерідко розглядали як таку, що значною мірою належить Сходу, хоча ідея європеїзації України не припиняла існування і у XIX ст. [62]. Це наклало відбиток і на формування українського права. Певну самостійність у цій галузі Україна зберігала лише до завершення процесу приєднання до Росії і до початку формування загальноімперського законодавства. Надалі всі правничі рішення визначались імперською (до 1917 р.) та радянською правовими доктринами.

Те, що дозволяло Україні втримати своє національне «я», були впливи Заходу. Українці опиралися цим впливам, коли це загрожувало їхньому національному та релігійному «я». Іронія ситуації полягає в тому, що українці захищалися від католицизму, перебираючи зброю, якою користувалися їхні вороги. Невипадково й православні братські школи, й Києво-Могилянська академія базували свою освіту на польсько-латинській літературі, на навчальній системі, запозиченій у єзуїтів, та на західних культурних стандартах — бо одне лише наполягання на місцевих православних традиціях відрізувало б їх від основних течій європейської культури. Найбільшим парадоксом було те, що Захід, який ніс загрозу дезінтеграції України, зрештою «став її заборолом проти російської загрози й дозволив українцям зберегти свою ідентичність» [63, с. 19].

На цивілізаційні домінанти істотно вплинули особливості українського національного менталітету (тобто характеру та ладу людського мислення, що реалізується на рівні свідомості, але базується на структурних елементах сфери підсвідомого, що включають в себе архетипи як окремої особистості, так і етносу в цілому; соціальний менталітет несе в собі відбиток логічно неосмислених історичних традицій, успадкованих від попередніх поколінь стилів та типів поведінки, особливостей мислення, рис національного характеру, світогляду, релігії тощо [64]), який сформувався на підґрунті тісної взаємодії трьох культур — античної, скіфсько-сарматської й праслов'янської [65, с. 44–46, 77, 89–90, 95]. Їхні архетипи були сприйняті менталітетом Київської Русі. До них додалися з часом і скандинавські риси [65, с. 127–130, 168]. Істотно вплинуло на алгоритм ментальності Київської Русі прийняття християнства у його візантійському варіанті. Але народ, формально сприйнявши візантійську ортодоксію, зберіг ментальні архетипи попередніх поколінь і передав їх нащадкам [65, с. 172], чому ми завдячуємо нетотожністю українського менталітету візантійській ментальності та перманентними західними рефлексіями. Хоча ментальність Київської Русі відрізнялася від ментальності Західної Європи доби раннього середньовіччя, однак вона не стала й ментальністю Візантійською, набуваючи характеру ори-

гінального і досить суперечливого. Дрейфу у бік «візантійщини» перешкодила татаро-монгольська навала, що супроводжувалася зростанням могутності та експансії Московщини значною мірою за рахунок Київської Русі. Це викликало природний супротив етносів, що проживали на її територіях, а відтак їхню консолідацію (зокрема, ментальну) у процесі протистояння експансії.

Разом із тим значна строкатість національного складу України, а також поділ свого часу її територій між кількома державами, дають деякі підстави для визнання певної неоднорідності українського менталітету. Так, Г. Є. Смітюх та В. В. Стрілецький відзначають, що існують маргінальні, двоїсті компоненти національного менталітету, зумовлені всесвітньо-історичною місією українського етносу, як Матері-Берегині європейської цивілізації, що простягла свої захищаючі руки між Заходом та Сходом. Цим компонентам притаманні поєднання індивідуалізму, характерного для західної ментальної орієнтації, і східної вразливості, колективізму, бурхливої реакції на соціальну несправедливість, частково перемішаної з наївною вірою в сильного правителя, «царя-батюшку». «Позитивні риси українського національного характеру, — зазначають вони, — суттєво деформуються під час реалізації нашим етносом своєї всесвітньо-історичної місії, як буфера між двома типами цивілізацій — західної, європейської та східної, мусульманської. На нашому ментальному рівні це зумовило постійну гіперболізацію зовнішніх чинників, постійне прагнення покласти на них провини за свої численні біди. Тривала відсутність в українського народу власної держави відбилася в національній підсвідомості, як стан людини, що є фактичним хазяїном землі, але через дію зовнішніх, ворожих сил, не може бути її вільним господарем. Саме з цього коріння проростають примирення з негативними явищами, терплячість, зайва сором'язливість, прагнення уникнути особистої відповідальності за стан громадських справ.

Перебування українських земель у складі Російської, Австро-Угорської імперій, Речі Посполитої, Румунії, Чехословаччини наклали відбиток на культуру, традиції та побут українців. Саме цей чинник є основною причиною такої негативної риси українського менталітету, як відсутність почуття національної єдності. ... для жителів Західної України більш характерні такі риси, як працелюбність, індивідуалізм, вміння господарювати, повага до власності, консерватизм до обумовлених часом змін національно-етнічних цінностей, а також активні прояви національних почуттів, патріотизму, релігійності. Що стосується населення Центральної, Східної та Південної України, то для них головним було не національне, а соціальне визволення. Тому провідними рисами менталітету в цих регіонах стали колективізм, поєднаний з анархізмом, звичка до копіткої праці, яка має обов'язково дати покращення матеріального становища». Таким чином, «є підстави говорити не тільки про особливості українського менталітету в цілому, але й про його особливості в різних регіонах України» [64].

У галузі права помітні розбіжності у формуванні правосвідомості українців залежно від переважання західних чи східних елементів культури. У Східній Україні сотнями років проводилась асиміляція національних форм побуту, традицій, звичаїв українського народу з боку як державно-владних структур, так і православної церкви, яка стала оплотом суспільного консерватизму та антиукраїнських настроїв. А в Західній Україні, яка довгий час перебувала в складі Австро-Угорщини та Польщі, українському народові значною мірою допомогла зберегти свою індивідуальність і остаточно не відійти від західної культури греко-католицька церква. Так, серед визначальних рис населення Галичини можна виокремити історично вироблені в нього працьовитість, законслухняність, вміння господарювати, цілеспрямованість та національний патріотизм. Однак, перебуваючи у складі двох імперій з полярними культурами, український народ опинився в катастрофічному становищі — його культурне ядро розщепилось також на дві підкультури: східну і західну. Унаслідок цього відмінності між українцями Наддніпрянської України та Галичини існують не лише у мові, психології та церковних конфесіях, а й у рівні правосвідомості. Особливості рівнів правосвідомості населення Галичини та Наддніпрянської України, що формувалися протягом багатьох століть, безперечно впливають на процес державного будівництва у цих регіонах. Водночас загальнолюдська мораль серед населення Наддніпрянської України усе ж збереглась завдяки глибоко вкоріненим традиціям, звичаям. Це дає підстави для висновку, що народні основи у Наддніпрянській Україні та Галичині дуже близькі, те, що єднає людей, набуває особливо виразних форм, певною мірою нівелюючи відмінності [66, с. 110].

Названим світоглядним рефлексіям українців та особливостям українського національного менталітету кореспондує ситуація, яка виникла XII—XVI ст., коли Україна робила спроби відійти від східноєвропейської та наблизитись до західноєвропейської цивілізації.

У галузі політики спроби західної переорієнтації нерідко пов'язують із золотоординською навалою, коли ту обставину, що Данила Галицький закривав своїми володіннями Європу від Улусу Джучі, належним чином було оцінено у католицькому світі і це сприяло визнанню української державності Західною Європою. Князі Південної (Київської) Русі Михайло Чернігівський та Данило Галицький у середині XIII ст. вели прозахідну політику, підтримувану певними конфесійними колами (митрополит київський Петро Акеревич виступив з промовою на Ліонському соборі у 1245 р., де закликав до спільного хрестового походу проти монголів). Підтримував таку політику і народ.

Спроби збереження західної орієнтації мали місце в Україні й пізніше, хоча внаслідок дії низки геополітичних чинників вони вже більше торкалися культури, мистецтва, релігії тощо (скажімо, наявність латиномовної поезії XVI ст. [67], не кажучи вже про поезію полонимовну). Значення латини та польської мови не зменшилось після війни

1648—1656 рр., коли українська книжна мова стала офіційною. Мовна ситуація почала змінюватись після 1705 р., внаслідок посилення тиску російського царизму на Україну [68].

На початку XVI ст. у галузі культури відбуваються події, виразно спрямовані на зближення із Заходом. У 1632 р. утворено Києво-Могилянську колегію, де запроваджується новий тип освіти — пролатинської, барокової. Києво-Могилянська колегія стала першим українським університетом, де молодь з України та інших країн одержувала освіту європейського зразка. Разом із тим позиція Академії, як опонента католицизму, сприяла розвитку її зв'язків з німецькою культурою [56, р. 56]. Втім культурні зв'язки із протестантами не означали припинення контактів з польськими католиками. У 1633 р. друкарня Києво-Печерської лаври завдяки Петру Могилі починає видання книжок польською та латинською мовами. У 1635 р. єпископ Сильвестр Косів видає польською мовою «Патерикон» (життя печерських святих) — первісток української барокової агіографії [70].

Тому не можна розглядати спрощено проблеми впливу Польщі і ставлення до неї [71]. Хибним було б розглядати конфесійні суперечки як протистояння Заходу та Сходу України, виходячи з того, що полонізація тягла за собою покатоличення, а географічна близькість до Росії — сприяла зміцненню православ'я. Вірніше буде сказати, що по всій Україні мало місце переплетення західної і східної християнської традицій у тому чи іншому їх прояві. Тут варто згадати розмаїття церковної архітектури по всій Україні, де відчувається вплив як римських, так і візантійських прототипів [72, с. 15—29]. З таким цивілізаційним доробком та перманентними прагненнями не втрачати культурні контакти із Заходом (причому властивими не лише Західним, але й Наддніпрянським землям) Україна входить у добу Нового часу.

Загалом, на кінець XVIII — початок XIX ст. припадає національне відродження на усіх українських територіях (як у західній, так і у східній її частинах). У XIX ст. розвиваються демократичні та антимонархічні рухи, поширюються соціалістичні ліберальні вчення. У цей час для творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, інших письменників, науковців, громадських діячів характерним є використання античних мотивів, положень давньогрецької та давньоримської філософії, дослідження та обґрунтування природних прав особи, справедливості, долі та знедоленості. Основою політико-правових поглядів багатьох видатних мислителів України того часу, наприклад, М. Драгоманова, були права людини, її свобода та вільний розвиток, самостійність людської особистості. При цьому підґрунтям дослідження цих питань для Драгоманова була історія Стародавнього Риму.

На тлі соціального конфлікту на українських землях XII—XVII ст. ситуація ускладнювалась полемікою між православною та католицькою церквами, яка набула в Україні ознак соціального та національного конфліктів, що знайшло відображення в історії уній [73—75]. (Втім

міжконфесійні конфлікти в Україні завше мали і мають політичний підтекст [76]. Ідеологічні чинники не могли не сформуватися, бо конфлікту було надано характер конфесійного протистояння. Таке його розуміння було підхоплене тими сучасниками, котрі вбачали у цьому можливість швидкого і легкого залучення у табір «опозиціонерів» широких верств населення за допомогою очевидних критеріїв: як лях — то католик, як українець — то православний).

Разом із тим поступово вимальовується й інше бачення: реальний шанс збереження єдності суспільства та держави — це унії, стосовно яких останнім часом намітився відхід від упередженої їхньої оцінки. При неупередженому підході важко заперечувати, що кожна з них (Кревська, Острівська, Віленсько-Радомська, Городемльська, Краківсько-Віленська, Мельницька, Люблінська, Берестейська, Гадяцька) мала свої позитивні риси і викликала часто супротив не стільки пересічних представників православної спільноти, скільки магнатів, невдоволених усуненням їх від вирішення питань перерозподілу влади. Зокрема, Берестейська унія, укладена 15 грудня 1596 р., оцінюється фахівцями як один із засобів інтеграції східнослов'янської духовної культури в культуру європейську. Хоча прийнята модель Берестейської унії, можливо, була не кращою, проте унія в цілому протягом XVII—XX ст. відіграла позитивну роль у розвитку української і білоруської духовної культур, сприяла збереженню національної самобутності цих народів [77, с. 57]. Ще одним шансом України визначити власний шлях розвитку (шлях до Заходу), який вона частково використала, була Гадяцька унія, укладена 16 вересня 1658 р. під містом Гадяч між Річчю Посполитою і Гетьманщиною. Вона передбачала входження останньої до складу Речі Посполитої під назвою «Великого Князівства Руського» як третього рівноправного члена двосторонньої унії Польщі і Литви. В основу примирення України та Польщі було покладено принцип федеративного устрою Речі Посполитої. Православні віруючі зрівнювались у правах з католиками. Греко-католицька церква зберігалася, але не могла поширювати свій вплив на нові території. У спільному сенаті Речі Посполитої мали надати право засідати православному митрополитові київському і п'ятьом православним єпископам. Угода передбачала закріплення за Києво-Могилянським колегіумом академічного статусу і зрівняння його у правах з Краківським університетом. На території князівства передбачалося заснування ще однієї православної академії та середніх навчальних закладів — колегіумів, а також початкових шкіл та друкарень [78]. Але й ця угода не була прийнята православною спільнотою. Не визнала її і Москва, а відтак почала війну з Україною.

Коли незабаром через внутрішні міжусобиці Іван Виговський був змушений зректися гетьманської булави на користь Юрія Хмельницького, а створення Великого князівства Руського залишилось лише на папері, у Лівобережній Україні, яка згідно з Угодою між Московією і Польщею про Вічний мир (1686 р.) перейшла під контроль Москви,

козацтво отримало менше привілеїв, ніж передбачав Гадяцький договір, і практично втратило політичний вплив [79]. Вічний мир остаточно затвердив поділ українських земель між двома державами, зате польський уряд обіцяв надати православним свободу віросповідання, а російський уряд обіцяв їх захищати [80]. У підсумку замість об'єднання відбувся розкол за конфесійною ознакою: з одного боку — православні магнати, більшість духовенства та народні маси (вражаючи єдність народних мас і олігархів), з іншого — колишні ієрархи, які розуміли необхідність унії, підтримувані королем, та їхні прихильники. Те, що почалося як спроба об'єднати християнські церкви, закінчилося їхнім роздрібненням, бо тепер замість двох виникло три церкви: католицька, православна та уніатська (греко-католицька).

Хибне розуміння наболілих проблем українського суспільства та шляхів їхнього вирішення, зокрема, виставлення католицької Польщі як протилежності українському суспільству, призвело до штучної культурної конфронтації з поляками, котра, втім, завершилася повною поразкою ортодоксальної сторони. Українська інтелектуальна еліта опинилася перед необхідністю вибирати між власною застиглою та зубожілою культурною спадщиною й привабливою польсько-католицькою культурою. Не дивно, що величезна більшість приймала католицизм й згодом колонізувалася. Наслідком цього стало те, що українці втратили свою політичну еліту — шляхту. Це мало епохальне значення в подальшій історії: опираючись унії із Заходом у середньовіччі, Україна мусила надалі, щоб реалізувати природне ментальне тяжіння до Заходу, опиратися унії зі Сходом, тиск з боку якого був набагато дужчим, ніж колись від Польщі.

Формування української правової традиції

Ситуація, що склалася, відобразилася і на українській правовій системі, котра зазнавала впливу як Заходу, так і Сходу. Однак, попри недалекоглядні політичні рішення, котрі потягли втрату державності, правова традиція внаслідок властивій їй інерційності суттєво опиралася східним впливам.

Так, порівняльний аналіз Руської Правди з римським і греко-римським (візантійським) правом дозволяє зробити висновок, що вона, будучи продуктом давньоруської правотворчості, разом із тим відображала і певний вплив римського права, передусім у його візантійській інтерпретації, звідки були запозичені окремі принципи та рішення [81, с. 54–58].

Про якусь теоретичну розробку власного концепту права в Україні доби середньовіччя не йдеться. Втім, як і у країнах Східної Європи взагалі. Тут доречно згадати, що й саму Східну Європу вважають «винайденням» доби Просвітництва, коли посилилась увага до східних земель і народів Європи [83, с. 19]. Тому Східна Європа швидше «вжива-

лася» у європейський контекст, світогляд, філософію та концепти, займалася самоідентифікацією, приймаючи одне й відкидаючи інше. Та й самі умови тогочасного політичного та економічного життя у країнах Східної Європи, у тому числі в Україні, потребували у галузі права більше практичних рішень, ніж теоретичних розробок. Звісно, що при цьому охоче запозичалися здобутки у цій галузі більш розвинених європейських правових систем. На такому тлі відбувалася правотворчість й у Великому князівстві Литовському, до складу якого входили українські землі після розпаду Київської Русі.

Найважливішою подією у галузі права тієї доби тут було створення статутів Великого князівства Литовського, які були результатом використання та творчої переробки поточного литовського законодавства і судової практики, положень римського, німецького, польського права, а також звичаєвого права Литви, Польщі, України. Якщо врахувати, що німецьке та польське право того часу формувалось під помітним впливом римського права, то можна говорити про рецепцію римського права в Україні у XVI ст. Особливостями її було нібито «подвійне накладання» римсько-правових ідей через давньоруське право, яке зазнало часткового впливу візантійського права, та через німецьке та польське право, де римське право було рециповане за західноєвропейським типом.

Після фактичного поділу України на Правобережну та Лівобережну частини українська правова система специфічною ознакою має змагання східної та західної традиції права. Згаданим поділом визначається і зона поширення тієї чи іншої традиції, хоча мають місце спроби повернутись до західної традиції і на Лівобережжі.

Після приєднання України до Московської держави відповідно до Березневих статей на територію Гетьманщини дія московського законодавства не поширювалась, тут продовжували діяти «колишні права», тобто звичаєве право, польсько-литовське законодавство та Магдебурзьке право. З метою регулювання відносин у Лівобережній Україні таким чином, щоб це відповідало російській доктрині права, царським урядом було заплановане складення збірки «Права, за якими судиться малоросійський народ». Як зазначають дослідники цієї проблеми, «російський уряд прагнув скасувати і систему, яка діяла в Україні, а натомість поширити на українські землі російське законодавство. Для цього була використана кодифікація права Лівобережної і Правобережної України, що здійснювалася паралельно з кодифікацією права в Російській імперії. Її головним завданням було максимально зблизити правові системи України і Росії завдяки поширенню в Україні загальноросійського законодавства та усунення місцевих особливостей» [84, с. 240].

Однак внаслідок вже згадуваних інерційності правової традиції, особливостей ментальності та правосвідомості при підготовці проекту «Прав, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) укладачі використали римські та німецькі джерела, Статути Великого князівства

Литовського, польське законодавство, звичаєве право України і судову практику [85]. На зміст «Прав...» також вплинули ідеї римського права (іноді у візантійських інтерпретаціях). «Права...» не набрали чинності як законодавчий акт, але фактично застосовувались аж до того часу, поки у зв'язку з уведенням в дію Зводу законів Російської імперії не було заборонене застосування місцевого законодавства, що означало примусове навернення до східної традиції.

Але, попри існування загальноімперського Зводу законів, відчувалась потреба оновлення законодавства, яке не відповідало потребам часу. Тому ще в процесі створення проекту Зводу з'явилась збірка «Зібрання малоросійських прав 1807 р.», цікава тим, що була першим проектом цивільного кодексу і ще більшою мірою відображала вплив ідей та рішень західної традиції права. Джерелами «Зібрання малоросійських прав 1807 р.» були Статут Великого князівства Литовського (515 посилань), «Саксонське Свічадо» (457 посилань), Холмське право (224 посилання), Магдебурзьке право (58 посилань) та «Порядок прав цивільних» (1 посилання). Отже, в основу цього законопроекту було покладено литовське, німецьке та польське право, що, у свою чергу, ґрунтувалися на ідеях римського права.

Оцінюючи загальну тенденцію проектів розвитку цивільного права України у Х—ХІХст., можна зробити висновок про досить стійкий вплив римського та більш пізнього західноєвропейського права у галузі регулювання речових відносин та зобов'язального права, і вплив візантійського права у галузі спадкування та сімейного права.

У середині ХІХ ст. відбувається пряме втручання імперського уряду в процес формування цивільного права України. Указом Сенату від 25 червня 1840 р. було скасовано чинність норм Статуту Великого князівства Литовського на Правобережній Україні, а 4 березня 1843 р. — на Лівобережній Україні. Головним чинником такого рішення було прагнення русифікувати українське населення, запровадивши судочинство російською мовою та поширивши чинність російського законодавства на українські землі. Разом із тим до десятого тому Зводу законів Російської імперії було включено деякі норми Зводу місцевих законів західних губерній, які, втім, застосовувались лише у Полтавській і Чернігівській губерніях.

Зазначене не стосується територій України, які перебували під владою Австро-Угорщини, Польщі, Румунії та ін., де діяло законодавство відповідної держави, що формувалося у межах західної традиції права.

На такому тлі відбувалося формування засад концепту приватного права на Українських землях, котре почалося у ХІХ ст., передусім у західній їхній частині.

При цьому, попри потужний вплив німецької юриспруденції, західна традиція приватного права у рецепції України виглядала, передусім, як австрійська цивілістична доктрина, що знайшла відображення у положеннях Австрійського цивільного кодексу 1811 р. (*Allgemeines Bürgerliches*

Gesetzbuch — ABGB). В її інтерпретації для України значну роль відіграв О. М. Огоновський, якого називають «творцем української цивілістики» [86, с. 4]. Його діяльність може бути оцінена як адаптація австрійської цивілістичної доктрини до українського праворозуміння, що відобразилося у його підручнику з Австрійського цивільного права — першому українському творі такого роду в новітній українській юридичній науці [87].

На матеріалах австрійського законодавства створював свої наукові праці у галузі цивілістики й С. С. Дністрянський [88], який до того ж будучи у 1907 та 1911 рр. депутатом австрійського парламенту від національно-демократичної партії, очолював депутатське об'єднання «Український клуб» і одним з перших підтримав проведення реформи австрійського приватного права [91]. У 1919 р. у Відні був виданий підручник «Цивільне право. I», роботу над яким С. С. Дністрянський розпочав у 1911 р. Тоді він, вже будучи відомим правознавцем і депутатом австрійського парламенту, виступив з ініціативою щодо перекладу українською мовою австрійських цивільних законів, які на той час друкувалися в оригіналі німецькою мовою або в перекладі на польську. Робота над перекладом ускладнювалася відсутністю української правничої термінології. Тому С. С. Дністрянський працював паралельно і над перекладом, і над створенням та уніфікацією юридичної термінології українською мовою. Після розпаду Австро-Угорської імперії та проголошення 19 жовтня 1918 р. Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), відповідно до Закону ЗУНР від 21 листопада 1918 р. «Про тимчасову організацію судів і власті судейської», законодавство колишньої Австро-Угорщини залишалося чинним до його скасування чи зміни. Але оскільки ці закони залишалися чинними лише тією мірою, оскільки вони «не противляться державності ЗУНР», то виникла потреба у завершенні праці С. С. Дністрянського із врахуванням необхідності скорочення багатьох старих законів та впровадження новітнього законодавства Західно-Української Народної Республіки, маючи при цьому на увазі й концепти, пов'язані зі злукою Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою 3 січня 1919 р. тощо. Враховуючи цю обставину, С. С. Дністрянський редагував свою працю таким чином, щоб по можливості наблизити мову й правопис «по обох боках давнього кордону». У зв'язку з цим у вступному слові до «Цивільного права» зазначалося, що, прагнучи зберегти єдність стилю і мовлення, автор користувався «скарбницею мови наддніпрянської України, зберігаючи науковий набуток австрійської України останнього десятиліття» (до речі, чудове підтвердження «сумісності» ментальності жителів різних частин України). Однак друком встиг вийти у 1919 р. лише I том «Цивільного права». Теоретичний та практичний матеріал II тому на той час був ще не готовий і мав з'явитися за кілька років [92].

З 20—30-х рр. ХХ ст. С. С. Дністрянський досліджує проблеми саме «українського приватного права» [93; 94]. Були усі підстави для того, щоб саме він став «батьком» українського варіанта загального концепту

приватного права. Але життєвий шлях цього видатного українського науковця обірвався у 1935 р. [95]. Відтак на тривалий час припинилися і дослідження українських цивілістів у цій галузі, у кожному разі, у Західній частині України.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що у західноукраїнській традиції приватного права, якщо і не було створено оригінальної правової концепції у цій галузі, то мав місце розвиток цієї концепції у загальному мейнстрімі правових досліджень того часу. Відтак західна українська доктрина приватного (цивільного) права має розглядатися у загальному контексті розвитку західної традиції приватного права, будучи історично і генетично пов'язаною з останньою.

Що стосується можливості формування концепту приватного права на українських територіях, що входили до складу Російської імперії, то така можливість якийсь час існувала і була пов'язана зі спробою Росії долучитися до європейських цінностей та правових здобутків у другій половині XIX ст. Однак формування доктрини цивільного права в Російській імперії (а отже, і у Східній Україні) не завершилося і в такому стані було припинене подіями 1917 р., оскільки радянська влада після своєї перемоги почала активно руйнувати правову систему, що існувала на той час.

Однак після вимушеного переходу до непу виникла необхідність більш конструктивного врегулювання майнових відносин, що зумовило необхідність підготовки цивільних кодексів у радянських республіках.

Методологічним підґрунтям законопроектних робіт слугували ленінські вказівки, які фактично були спрямовані на відмову від головних засад приватного права. Показовими в цьому плані є зауваження В. І. Леніна на адресу Народного комісаріату юстиції РРФСР стосовно того, що «...ми не визнаємо нічого приватного, для нас все у сфері господарства є публічно-правовим, а не приватним... Звідси — поширити застосування державного втручання у приватноправові відносини; розширити право держави скасовувати «приватні» договори; застосовувати на практиці не *Lex Romana* до цивільних правовідносин, а нашу революційну правосвідомість» [97, с. 412]. Принциповим також було офіційне заперечення буржуазного досвіду, встановлення перепон для його проникнення через використання цивільних кодексів європейських країн як зразків законодавчих рішень. Тут В. І. Ленін поставив вимогу до Нарком'юста не піддаватися Наркомінсправ, який «за посадою» веде політику «пристосування до Європи», а вести боротьбу з цією політикою, створювати нове цивільне право, нове ставлення до «приватних» угод тощо [97, с. 412]. При цьому наголошувалося, що потрібне не рабське слідування буржуазному цивільному праву, а ряд обмежень його в наших законах, без ускладнення господарської або торговельної роботи [97, с. 401].

Цивільний кодекс РРФСР, прийнятий 31 жовтня 1922 р., був законом перехідного періоду, зумовлений непом і тому спрямований на регулю-

вання відносин, пов'язаних з непом [98, с. 51]. Він слугував зразком для цивільних кодексів усіх союзних республік [99, с. 5], у тому числі і для ЦК УРСР, котрий був прийнятий 16 грудня 1922 р. і набрав чинності з 1 лютого 1923 р. Оскільки ідеологічні та методологічні засади розробки проектів є однаковими, кодекси РРФСР та УРСР були подібними за структурою, засадами і змістом.

Але привертає увагу зовнішня подібність багатьох інститутів радянських цивільних кодексів та Німецького ЦК (BGB), зокрема, за структурою, деякими підходами (наприклад, визнання за державою права втручання у приватноправові відносини), правовими рішеннями тощо. Спільною особливістю радянських цивільних кодексів було те, що, регулюючи відносини у суспільстві, яке заперечувало існування приватного права взагалі (що відображало вплив східної традиції права), вони, разом із тим, у багатьох своїх нормах відображали вплив буржуазного законодавства в його «компромісному» варіанті, головним чином, Німецького ЦК. Цікавим у цьому сенсі є зауваження П. І. Стучки, який писав: «За суттю наш Цивільний кодекс не що інше, як ті форми буржуазного цивільного права, які повторюють загалом формули римського права, створені близько двох тисячоліть тому» [100, с. 10–11].

При цьому радянська держава залишала собі можливість у будь-який момент коригувати регулювання будь-яких відносин, навіть не вдаючись до змін законодавства. Для цього існував такий ефективний інструмент, як ст. ст. 1, 4, 30 ЦК, а також п. 5 Постанови ЦВК УРСР від 16 грудня 1922 р. «Про введення у дію Цивільного кодексу УРСР», що передбачав поширювальне тлумачення Цивільного кодексу «у випадках, коли цього вимагає охорона інтересів робітничо-селянської держави і трудящих мас» [101].

Хоча суперечки щодо поняття та значення права точились ще в процесі прийняття перших радянських цивільних кодексів, однак до визначення ролі цивільного права радянські правники підійшли лише після першої кодифікації.

Спектр думок був широким, хоча й ґрунтувався на єдиній методології: визначальним моментом тут було ставлення до визначення класової сутності цивільного права. Так, А. Г. Гойхбарг вважав, що цивільне право — це взагалі не право, а лише комплекс соціальних функцій, покладених на окремих осіб [102, с. 53]. З класових позицій до визначення сутності цивільного права підходив і М. А. Рейсер, який зазначав, що радянське право характеризується класовою «багатощаровістю» і є сукупністю норм пролетарського права (Кодекс законів про працю), дрібнобуржуазного права (Земельний кодекс) та буржуазного права (Цивільний кодекс) [103, с. 224]. «М'якіше» ставився до цивільного права В. Н. Шретер, котрий зазначав, що цивільне право взагалі позбавлене класового змісту, не має власної внутрішньої соціальної настанови. Виступаючи лише інструментом, воно здатне з однаковим успіхом обслуговувати потреби різних соціальних епох [104, с. 4]. Існували й інші

точки зору, однак після скасування непу посилення планових засад у радянській економіці, ролі «організуючого начала» права суперечки ці втратили актуальність, тим більше, що панівною стала теорія єдиного господарського права, котре розумілось як сукупність норм, що регулюють господарські відносини у радянському суспільстві. Термін «цивільне право» був вилучений з навчальних планів і лише в історичному своєму значенні ще зберігався у науковому обігу [105, с. 57].

Поновлено його було лише на першій нараді наукових працівників права у 1938 р. Ця нарада і дискусія, що почалась після неї, стали поштовхом до іншої дискусії про цивільне право, яку було проведено журналом «Советское государство и право» у 1954—1955 рр. Невдовзі дискусію було подовжено і точилась вона до початку 60-х рр. XX ст. у зв'язку з необхідністю вирішення питання, чи досить оновленого Цивільного кодексу, чи поряд з ним має бути створено ще й кодекс господарський. Прибічники господарського права відстоювали позицію, згідно з якою Цивільний кодекс має регулювати лише відносини за участю громадян. Що стосується майнових відносин між соціалістичними організаціями, то це сфера дії господарського права [106, с. 50]. Цивілісти виходили з доцільності єдиного регулювання майнових відносин, незалежно від їхнього суб'єктного складу, Цивільним кодексом [107, с. 70].

Підсумок дискусії було підбито 8 грудня 1961 р. прийняттям Основ цивільного законодавства, які набрали чинності з 1 травня 1962 р. Причому з виданням Основ кодифікація не завершувалась, а лише починалась, тобто йшлося про перший етап кодифікаційних робіт [108, с. 4—5]. Важливим було те, що коли у процесі першої кодифікації цивільного законодавства республіки СРСР формально мали право вибору зразка для наслідування будь то Дигести Юстиніана, Німецький ЦК чи ЦК РРФСР, то тепер цей зразок було визначено ст. 3 Основ цивільного законодавства — це самі Основи і є.

Зміст Основ повністю увійшов до ЦК УРСР, який був прийнятий 18 липня 1963 р. та набрав чинності з 1 січня 1964 р. [109]. Головні зміни полягали в оновленні змісту, а головне — духу норм. Характерно, що поряд з лібералізацією деяких норм (наприклад, закріпленням у ст. 4 фактично принципу, відомого ще римському праву, — «Дозволено все, що не заборонено законом») деякі обмеження було посилено. Так, ст. 5 більш жорстко регламентувала наслідки зловживання правом, встановлюючи, що цивільні права охороняються законом лише у тих випадках, коли вони здійснюються відповідно до їх призначення у соціалістичному суспільстві у період будівництва комунізму. Якщо урахувати, що ст. 5 розглядалася як норма-принцип і як норма прямої дії [110, с. 90], то очевидним є те, що вона відкривала широкий простір суддівському розсуду. Причому навіть ширший, ніж ст. 1 ЦК 1922 р., оскільки нова норма стосувалась здійснення не лише майнових, а й особистих немайнових прав.

Розділ «Право власності» загалом був характерним для законодавства країни, що «побудувала соціалізм та перейшла до поступового будівництва комуністичного суспільства» [111, с. 25]. Це відобразилося, зокрема, у відсутності загальних положень про речові права, змінах у класифікації форм власності (визнання соціалістичної власності та особистої власності, відсутність згадки про приватну власність), запровадженні права оперативного управління як засобу здійснення права державної власності [112; 113, с. 323–353].

Норми зобов'язального права становили основну частину ЦК УРСР 1963 р. Оцінюючи загалом систему зобов'язань ЦК 1963 р., можна зробити висновок, що вона досить традиційна (за винятком змін, пов'язаних з посиленням публічно-правових засад).

Цікаві метаморфози відбулися зі спадковим правом. Якщо в регулюванні речових прав, контрактних зобов'язань ЦК 1963 р. був кроком «від римського та буржуазного цивільного права», то спадкування, навпаки, за низкою ознак наблизилось до них. Це можна пояснити тим, що радянська держава зосередила головні зусилля у сфері права на забезпеченні правового регулювання планового народного господарства [114, с. 9–23].

Оцінюючи загальні тенденції другої кодифікації цивільного законодавства в УРСР, можна зробити висновок, що, поряд з більшим впровадженням у цивільне право публічно-правових засад, подальшими спробами формування оригінальної системи радянського цивільного права тощо, в той час мала місце й часткова, прихована рецепція деяких положень римського приватного права, акультурація положень західноєвропейського права, що з часом дозволило більш чи менш безболісно адаптувати ЦК 1963 р. до нових умов кінця ХХ — початку ХХІ ст.

Адаптаційний потенціал українського законодавства

На момент проголошення незалежності України цивільні відносини регулювали законодавчі акти колишнього Союзу РСР, а також значна кількість актів УРСР, які продовжували діяти у тій частині, що не суперечила законодавству України.

Оскільки вони були створені на основі застарілої правової доктрини, виникла небезпека «законодавчого вакууму» в даній галузі, порушення прав громадян, правопорядку тощо. Тому на початку 90-х рр. ХХ ст. в Україні було прийнято значну кількість законодавчих актів, концептуальною основою яких було прагнення правового забезпечення суверенітету особи, зрівняння правового становища особи й держави, рецептування римського приватного права тощо. Разом із тим недоліком законотворчості в Україні того часу був її значною мірою безсистемний характер, що вимагало активного формування вітчизняної концепції цивільного права.

Вище згадувалося, що поступальний розвиток правових ідей був перерваний Жовтневим переворотом 1917 р. та наступними змінами у політичному житті країн, які перебували у сфері впливу РРФСР, а з часом утворили СРСР. Для цивільного права це означало відхід від західної традиції права, відмову від можливості оцінки його як права приватного, посилення публічних засад у регулюванні цивільних відносин, що знайшло відображення у прийнятих тоді Цивільних кодексах та інших актах цивільного законодавства. Тому, попри зусилля видатних вітчизняних цивілістів (М. Й. Бару, С. І. Вільнянський, М. В. Гордон, С. Н. Ландкоф, В. П. Маслов, Г. К. Матвеев, О. А. Підпригора, А. О. Пушкін та ін.), цивільне право як галузь права фактично занепадала, будучи зведеною, значною мірою, до сукупності актів цивільного законодавства.

Але у другій половині 1970-х рр. в СРСР почалися збої у народному господарстві, гальмування та стагнаційні явища в економіці все відчутніше впливали на інші сфери суспільства [115, с. 13–20]. Наприкінці 1960-х рр. почалася криза комуністичного світогляду, радянські ідеологи зіткнулись з так званим «єврокомунізмом», що сформувався як система поглядів у найбільших та найвпливовіших комуністичних партіях капіталістичного світу і являв собою прорив з догматизму, фанатичного ідеологізму та інтелектуальної вузькості.

З 1985 р., поряд з традиційними, з'являються нові підходи до оцінки становища у сучасному світі, визначення стратегічного курсу соціально-економічного розвитку країни, демократизації суспільства тощо. Почалася «Перебудова» — нова економічна та соціальна політика, яка вимагала не лише змін у системі господарювання, а й законодавчого забезпечення, що було неможливе без належних теоретичних розвідок. Тому у 80-ті — на початку 90-х рр. звернення до таких загальнолюдських цінностей, як «громадянське суспільство», «правова держава», «суверенітет особи», «приватне та публічне право», «ринкові відносини», відновлення відомого ще римському праву принципу «дозволено все, що не заборонено законом» та інших, зумовлювало доцільність використання надбань попередніх цивілізацій незалежно від їхньої класової сутності. Активізується розробка теорії сутнісно-змістовних якостей людини, які, трансформуючись на правовому рівні, сприяють створенню юридичної моделі особи як фіксації системи її якостей. У процесі дослідження цих проблем відновлюються положення про розуміння права як явища цивілізації, висувається теза про побудову права на шляху від соціалізму до постсоціалізму, що пов'язується із згаданим поворотом до людини, створенням постсоціалістичної громадянської («цивілітарної») власності [116; 117], «акціонерної соціалістичної власності», «госпрозрахункової власності» тощо [118–121]. Відбувається «реабілітація» приватної власності [122; 123], помітною стає важлива тенденція зміни підходу до оцінок можливості існування права приватної власності на такий специфічний, важливий об'єкт, як земля [124; 125]. Загалом, на

початку 90-х рр. XX ст. має місце поступове, повільне, але наближення розуміння інституту права власності до того, що властиве західній традиції права.

Трансформації теорії права власності залишаються складовими частинами загальної теорії суверенітету особи, яка продовжує перебувати у центрі досліджень під різними кутами зору — у цілому і в окремих своїх аспектах. При цьому підкреслюється значення особи у цих стосунках, нагадується, що слід йти не лише від суспільства до особи, а й від особи до суспільства. Тепер коло правових досліджень у цьому напрямі не обмежується лише визначенням статусу особи, її можливістю мати загальні суб'єктивні права та обов'язки, приватну власність тощо. Проблема розглядається й під іншими кутами зору. Зокрема, піддано аналізу правові передумови економічної незалежності індивіда тощо. Серед економічних передумов незалежності індивіда досліджується така незвична для радянської правової науки категорія, як підприємництво [126].

До сказаного слід додати, що ідея будівництва «загальноєвропейського дому», сформульована М. С. Горбачовим під час візиту до Чехословаччини і обговорена у березні — квітні 1989 р. у Празі на міжнародному колоквиумі «Загальноєвропейський дім» — уявлення та перспективи», дала поштовх до розвідок у галузі міжнародного приватного та публічного права, досліджень зв'язку міжнародного права з процесами правотворення в СРСР тощо. Тут слід зробити застереження: європейську інтеграцію західні автори оцінюють досить обережно (що й підтвердив подальший досвід), прогнозуючи насамперед політичне та культурне співробітництво з поступовим утворенням Європейського економічного простору. Радянські автори уявляли цей процес більш радикальним і характеризували його у цілому під кутом зору оцінки правотворчості [127]. У кожному разі потрібна була інша методологія досліджень, що робило доцільним звернення до теоретичних та практичних надбань західноєвропейської цивілізації у галузі філософії та права [128, с. 24].

Таким чином, поступово формується позиція, яку можна охарактеризувати як «рух назад — до механізмів прогресу» [129, с. 78]. Фактично йшлося про спробу методологічної розробки згадуваної вище ідеї про звернення до «загальнолюдських цінностей» (маючи на увазі західну традицію у цій галузі) і зрештою про початок легальної акультурації цивільного права.

Реалізувати ці ідеї на принципово новому підґрунті [130] зробили спробу автори проекту Основ цивільного законодавства, необхідність прийняття яких стала очевидною після того, як наприкінці 80-х рр. XX ст. виявилась недостатність законодавчих робіт початку періоду «перебудови».

Оскільки в грудні 1991 р. СРСР припинив своє існування, частково перетворившись на СНД, надання сили Основам залежало від доброї волі колишніх союзних республік. Україна цим шляхом не пішла, і Основи в нашій країні чинності не набули. Натомість почалася розробка

концепції розвитку цивільного законодавства України, в основу якої було покладено нові уявлення про право, що ґрунтувались на ідеях громадянського суспільства та правової держави.

У результаті дискусій концепція сучасного цивільного права України сформувалася на підґрунті європейських уявлень про приватне право [131]. (Згадаємо тут, що останні значною мірою ґрунтуються на рецепції римського приватного права, яке є першоджерелом більшості західних кодифікацій [132], з коригуванням відповідно до національних уявлень про феномен права, цивільне право та його окремі інститути [133]).

Зрештою, головні риси концепції сучасного цивільного (приватного) права України виглядають таким чином: 1. Цивільне право України за своєю сутністю є правом приватним, що охоплює всі відносини за участю приватної особи — і майнові, і немайнові. 2. «Приватна особа» є основною категорією цивільного (приватного) права. На захист прав такої особи спрямовані всі інститути цивільного права. 3. Усі учасники цивільних відносин є рівними у цих відносинах. 4. Цивільне право України виходить з можливості всебічної цивільно-правової охорони немайнових відносин. 5. Ядром цивільного права України є Цивільний кодекс, який за своєю сутністю є кодексом приватного права і призначений регулювати всю сукупність відносин у цій сфері. 6. При регулюванні цивільних відносин використовуються як приватноправові, так і публічно-правові засоби. 7. У визначенні засобів цивільно-правового регулювання перевага надається договорам перед актами законодавства.

Динаміка концепції сучасного цивільного права України знайшла відображення в процесі розробки проектів Цивільного кодексу, який за структурою та змістом наближався до кращих європейських зразків, концептуально ґрунтуючись на західній традиції права. Разом із тим тоді ж підтвердились прогнози гармонізації українського законодавства з європейським як процесу тривалого і складного. По-перше, знову активізувалася дискусія про доцільність прийняття Господарського кодексу, прибічники якого загалом не наводили нових аргументів на його користь, але активно використовували сподівання суспільства на посилення державного регулювання економіки як засіб виходу із тривалої кризи. По-друге, у підході до вирішення питання про регулювання сімейних відносин усе ж таки перемогла Східна (Візантійська) традиція, внаслідок чого Сімейний кодекс був прийнятий окремо. Таким чином, концепція Цивільного кодексу як єдиного кодексу приватного права зазнала певних втрат.

Щоб з'ясувати, наскільки відчутними є ці втрати, слід згадати про можливість розрізнення кодексів двох типів. Перший тип можна назвати «пасіонарним», оскільки у цьому випадку має місце створення кодифікованого акта на принципово новій або значно оновленій порівняно з тією, що існувала раніше, концепції права. Другий вид кодексів є завершальним актом певного етапу розвитку галузі права. Назвемо його «підсумковим», оскільки він ніби підбиває підсумки розвитку правової

думки і законодавства країни на цьому етапі, фіксуючи позицію, яка сформувалася на певному ортодоксальному підґрунті або є компромісом «законсервованих» ідей і потреб суспільства, що розвивається (як, наприклад, Господарський кодекс України). Зазвичай такі кодекси досить успішно обслуговують потреби цивільного (торгового) обігу. Але внаслідок ортодоксальності методологічної основи незабаром починають відчуватися їхні недоліки і вони піддаються усе більшій критиці.

Цивільний кодекс України можна віднести до актів «пасіонарного типу». Це пов'язано з тим, що він створювався на новій концептуальній основі як кодекс громадянського суспільства, правової держави і кодекс приватного права, з урахуванням сучасних європейських тенденцій та досвіду. Закиди противників кодексу, що в ньому відчувається вплив Модельного кодексу СНД, BGB, цивільних кодексів інших європейських країн, є безпідставними, оскільки має місце не просте запозичення окремих рішень, а врахування загальних тенденцій розвитку приватного права в Європі, відображених й у названих кодексах. «Пасіонарність» ЦК України дає підстави для припущення, що втрати, про які йшлося, можуть бути досить легко ліквідовані в майбутньому в процесі правової адаптації України до умов внутрішнього ринку ЄС.

Принципи адаптації

Відтак залишається з'ясувати, якими є принципи правової адаптації до умов внутрішнього ринку ЄС. Вирішенню цього питання має сприяти Draft Common Frame of Reference (DCFR) — науковий «Проект загальної довідкової схеми» — «Принципів, Дефініцій і Модельних Правил Європейського приватного права» [107], за допомогою якого планується вирішити низку методологічно важливих питань.

Головним у ідеї DCFR є відмова від прямого (позитивного) регулювання відносин у приватноправовій сфері. Натомість, DCFR розглядається як проект, що може надати ідеям європейського приватного права нове підґрунтя, що підвищує взаєморозуміння і сприяє колективному обговоренню проблем приватного права у Європі.

DCFR акцентує увагу не на визначенні поняття принципів права, встановленні їхнього кола тощо, а починає із застереження щодо можливості різного використання терміна «принципи». Зокрема, зазначається, що у цьому контексті він використовується як синонім виразу «норми, що не мають юридичної сили закону». З такого погляду можна сказати, що DCFR складається з принципів та визначень. Він близький за своєю природою до інших документів, де використовується термін «принципи». Разом із тим терміном «принципи» можна описати ті норми, що мають більш загальну юридичну природу, такі як свобода договору чи добросовісність. З цієї точки зору модельні норми DCFR включають у себе принципи [135].

У DCFR розрізняються принципи базові та пріоритетні. З погляду визначення методології правової адаптації до умов внутрішнього ринку ЄС зазначена диференціація важлива тим, що таким шляхом визначаються головні напрямки згаданої адаптації. «Базовими» вважаються принципи, що мають забезпечити досягнення найбільш загальних цілей DCFR. У якості таких пропонуються принципи свободи, безпеки, справедливості та ефективності (з припущенням, що ними охоплюються також принципи договірної лояльності, співробітництва тощо). Визначення «пріоритетних принципів» DCFR не містить, але дає їхній перелік. Зокрема, до пріоритетних принципів найбільшого політичного значення віднесені захист прав людини, підтримка солідарності й соціальної відповідальності, збереження культурної та мовної різноманітності, захист і поліпшення добробуту, розвиток внутрішнього ринку. При цьому свобода, безпека, справедливість та ефективність, виконуючи подвійну роль, також виступають в якості пріоритетних принципів.

«Пріоритетним з пріоритетних» можна вважати принцип захисту прав людини, якому присвячується ст. I.-1:102(2) DCFR. Згідно з цим принципом модельні норми мають тлумачитися у контексті будь-яких застосовних засобів, котрі гарантують права та фундаментальні свободи людини. Цей пріоритетний принцип відображений також і у змісті окремих модельних норм, особливо у нормах про заборону дискримінації, про недоговірну відповідальність та ін.

Цікавим є надання пріоритетності принципу підтримки солідарності й соціальної відповідальності, котрий зазвичай розглядають як функцію публічного права. Такий підхід можна пояснити розширювальним тлумаченням принципів лояльності і безпеки договору, що дозволяє залучити у сферу договірної регуляції більш широке коло відносин.

Практично важливим є принцип збереження культурної та мовної різноманітності, котрий є своєрідною відповіддю опонентам євроінтеграції, які страхають втратою національної культурної ідентичності тощо, а також науковцям, котрі розглядають євроінтеграцію з суто прагматичних позицій створення глобальної конкуренції у системі «ЄС проти США» [136, с. 157–214]. У зв'язку з цим варто відзначити гнучку позицію DCFR: з одного боку, визнається, що у плюралістичному світі, такому як Європа, збереження культурного та мовного розмаїття є умовою самого існування Співтовариства. Разом із тим враховується, що там, де людське життя має не тільки культурний, але й функціональний зміст, цей принцип може вступати у колізію з принципами солідарності, захисту й поліпшення добробуту, а також розвитку внутрішнього ринку (прикладом чого, власне, слугує й приватне право).

Врахування зазначених колізій зумовило компромісне вирішення цієї проблеми, яке виражається в тому, що поряд із включенням у норми деяких проявів принципу збереження культурної та мовної різноманітності, у ньому відчувається і певне занепокоєння існуванням можливості шкідливого впливу на внутрішній ринок (і, як наслідок, на добро-

бут європейських громадян та підприємців) надмірної різноманітності систем договірної права. У цьому сенсі мету DCFR вбачають у керівництві для законодавця, завдяки якому сенс європейського законодавства можна зробити зрозумілим для людей, які отримали юридичну освіту в умовах різних правопорядків. Значення згаданого занепокоєння стає більш зрозумілим, коли врахувати, що принцип захисту та поліпшення добробуту громадян і підприємців (і доповнюючий його принцип плавного розвитку внутрішнього ринку) розглядається як такий, що охоплює усі або майже усі інші принципи. Бо, як підкреслюють автори Проекту, з нього випливає кінцева мета і сенс існування DCFR. Якщо DCFR не допоможе поліпшити добробут громадян і підприємців у Європі — нехай опосередковано, нехай незначно, нехай потрохи, — Проект зазнає невдачі [135, с. 23, 25].

Оцінюючи в цілому DCFR, можна зробити висновок, що саме ним визначаються засади правової адаптації до умов внутрішнього ринку ЄС.

Підсумовуючи результати цього дослідження, можна зробити висновок, що вивчення проблем адаптації права України до умов внутрішнього ринку ЄС має проводитися на таких засадах, відповідно до яких обираються такі доміанти дослідження:

1) розуміння приватного права як концепту (тобто сформованого вербально уявлення, раціонального та емоційного сприйняття людиною права як частини світу, в якому існує ця людина, відчуваючи себе її частиною), притаманного європейській західній цивілізації;

2) положення про правову адаптацію національного права до права ЄС як форму взаємодії правових систем, що характеризується сприйняттям країною-реципієнтом концепту європейського права, зокрема, приватного;

3) характеристика цивілізаційних доміант України, української ментальності та правосвідомості з погляду оцінки їх як чинників сумісності національної правової системи із положеннями права ЄС взагалі та європейського концепту приватного права зокрема;

4) теза про існування зумовлених визнанням спільних цивілізаційних цінностей загальних принципів приватного права Європи, котрі є підґрунтям європейської правової інтеграції взагалі і правової адаптації до умов внутрішнього ринку останнього зокрема.

Л і т е р а т у р а

1. Сучасні проблеми адаптації цивільного законодавства до стандартів Європейського Союзу: матеріали I Міжнар. наук.-метод. конф. Вип. 1. — Львів, 2006. — 514 с.
2. Проблеми систематизації приватного права України та Європи : монографія / за заг. ред. Ю. В. Білоусова ; НДІ приват. права і підприємництва АПрНУ. — К., 2009. — 204 с.
3. Сучасні проблеми порівняльного правознавства : зб. наук. пр. / за ред. Ю. С. Шемшученка, Я. В. Лазура ; упоряд.: О. В. Кресін, М. В. Савчин. — Ужгород ; К. : Говерла, 2015. — 216 с.

4. Луць А. В. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти) : монографія / А. В. Луць ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького НАН України. — К., 2003. — 304 с.
5. Аннерс Э. История европейского права : пер. со швед. / Э. Аннерс ; Ин-т Европы. — М. : Наука, 1996. — 395 с.
6. Дженіс М. Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування : пер. з англ. / М. Дженіс, Р.Кей, Е.Бредлі. — К. : АртЕк, 1997. — 624 с.
7. Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом : пер. з англ. / П. Маланчук. — Х.: Консум, 2000. — 592 с.
8. Опришко Ф. Право Європейського Союзу. Загальна частина : підруч. для вищ. навч. закл. / Ф. Опришко, А. В. Омельченко, А. С. Фастовець. — К. : КНЕУ, 2002. — 459 с.
9. Топорнин Б. Н. Европейское право : учебник / Б. Н. Топорнин. — М. : Юрист, 1998. — 456 с.
10. Татам Алан. Право Європейського Союзу : підруч. для студ. вищ. навч. закл. : пер. з англ. / Алан Татам. — К. : Абрис, 1998. — 424 с.
11. Право Європейського Союзу : підручник / за ред. В. І. Муравйова. — К. : Юрінком Інтер, 2011. — 704 с.
12. Европейское право: учеб. для вузов / Л.М.Энтин, А.А.Наку, С. В. Водолагин [и др.]; рук. авт. кол. и отв. ред. Л. М. Энтин; Моск. гос. ин-т МО (ун-т) МИД РФ, Ин-т европейского права. — М. : НОРМА-ИНФРА, 2001. — 705 с.
13. Кернз В. Вступ до права Європейського Союзу : навч. посіб. : пер. з англ. / В. Кернз. — К. : Знання, 2002. — 381 с.
14. Гатальська С. М. Філософія культури : підручник / С. М. Гатальська. — К. : Либідь, 2005. — 328 с.
15. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон // Полис. — 1994. — № 1. — С. 38—48.
16. Джеджора О. Історія Європейської Цивілізації. Ч. I. До кінця XVIII ст. / О.Джеджора. — Л. : Видавництво ЛБА, 1999. — 448 с.
17. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования: пер. с англ. / Г. Дж. Берман. — М. : Изд-во Моск. ун-та, Изд. группа ИНФРА-М-НОРМА, 1998. — 624 с.
18. Оніщенко Н. М. Правові системи: проблеми теорії: монографія / Н.М. Оніщенко ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького НАН України. — К., 2002. — 352 с.
19. Моддерман В. Рецепція римського права / В. Моддерман ; пер. с нем. А. Каминка ; под ред. Н. Л. Дювернуа. — СПб. : Тип. А. Ландау, 1888. — 119 с.
20. Харитонов Є. О. Рецепція римського приватного права (теоретичні та історико-правові аспекти) / Є. О. Харитонов. — О., 1997. — 286 с.
21. Харитонов Є. О. Рецепції приватного права: парадигма прогресу / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова. — Кіровоград: Центр.-Укр. вид-во, 1999. — 144 с.
22. Томсинов В. А. Рецепция Римского права в Западной Европе / В. А. Томсинов // Древнее право. — М., 1998. — № 1 (3). — С. 169—175.
23. Муромцев С. Рецепция римского права на Западе / С. Муромцев. — М., 1886. — 159 с.
24. Иеринг Р. фон. Дух римского права / Р. фон Иеринг. — СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юрид. центр Пресс», 2006. — 547 с. — (Избранные труды : в 2 т. ; т. II).
25. Koschaker P. Europa und das römische Recht / Paul Koschaker. — München ; Berlin, Beck, 1958. — 378 s.
26. Азаревич Д. И. Из лекций по римскому праву. Вып. 1 / Д. И. Азаревич. — О., 1885. — 115 с.
27. Азаревич Д. И. Значение римского права / Д. И. Азаревич. — О., [б.г.] — 24 с.
28. Азаревич Д. История Византийского права. Т. 17, ч. I / Д. И. Азаревич. — Ярославль, 1876. — 497 с.

29. Дювернуа Н. Значение римского права для русских юристов / *Н. Дювернуа*. — Ярославль, 1872. — 25 с.
30. Бек В. А. Рецепция римского права в Западной Европе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / *В. А. Бек*. — Львов, 1950. — 16 с.
31. Ткаченко С. В. Рецепция права: идеологический компонент : монография / *С. В. Ткаченко* ; Самар. гос. акад. путей сообщения. — Самара, 2006. — 193 с.
32. Косарев А. И. Римское право / *А. И. Косарев*. — М. : Юрид. лит., 1986. — 160 с.
33. Харитонов Є. О. Рецепція римського приватного права як підґрунтя сучасної цивільстики / *Є. О. Харитонов* // Вісник Академії правових наук України. — 1998. — № 2. — С. 104—111.
34. Томсинов В. А. О сущности явления, называемого рецепцией римского права / *В. А. Томсинов* // Вестник Московского университета. Серия 11 «Право». — 1998. — № 4. — С. 3—17.
35. Косарев А. И. Римское частное право / *А. И. Косарев*. — М. : Закон и право : ЮНИТИ, 1998. — 254 с.
36. Харитонов Є. О. Рецепція римського приватного права (теоретичні та історико-правові аспекти) : дис. ... д-ра юрид. наук / *Є. О. Харитонов*. — О, 1997. — 473 с.
37. Гринько С. Д. Деліктні зобов'язання римського приватного права: поняття, система, рецепція : монографія / *С. Д. Гринько* ; за наук. ред. Є. О. Харитонова ; Хмельниц. ун-т упр. та права. — Хмельницький, 2012. — 724 с.
38. Летяев В. А. Рецепция римского права в России XIX — начала XX в. (историко-правовой аспект) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / *В. А. Летяев*. — Саратов, 2001. — 44 с.
39. Яковлев В. Н. Древнеримское и современное гражданское право России. Рецепция права : учеб. пособие. Ч. 1 / *В. Н. Яковлев* ; УдГУ. — 2-е изд., перераб. и доп. — Ижевск, 2004. — 502 с.
40. Яковлев В. Н. Древнеримское и современное гражданское право России. Рецепция права : учеб. пособие. Ч. 2 / *В. Н. Яковлев* ; УдГУ. — 2-е изд., перераб. и доп. — Ижевск, 2005. — 496 с.
41. Авенариус М. Римское право в России / *М. Авенариус* ; пер. с нем. Д. Ю. Полдников. — М. : Academia, 2008. — 100 с.
42. Суханов Е. А. Влияние римского права на новый гражданский кодекс Российской Федерации / *Е. А. Суханов, Л. Л. Кофанов* // Древнее право. — 1999. — № 1. — С. 7—20.
43. Новицкая Т. Е. К вопросу о так называемой рецепции римского права в России / *Т. Е. Новицкая* // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. — 2000. — № 3. — С. 121—134.
44. Азнагулова Г. М. Рецепция права как форма взаимодействия национальных правовых систем : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / *Г. М. Азнагулова*. — Уфа, 2003. — 20 с.
45. Мельник З. П. Рецепція права як засіб вдосконалення правової системи (теоретико-правовий аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / *З. П. Мельник*. — К., 2009. — 20 с.
46. Ткаченко С. В. Правовые реформы в России: проблемы рецепции западного права [Электронный ресурс] / *С. В. Ткаченко*. — Самара, 2007. — Режим доступа: <http://www.allpravo.ru/library/doc108p0/instrum6743/item6766.html>.
47. Яковец Ю. В. История цивилизаций / *Ю. В. Яковец*. — М. : Владар, 1995. — 459 с.
48. Шпенглер О. Закат Европы : очерки морфологии мировой истории. Т. 1. Образ и действительность / *Освальд Шпенглер* ; пер. с нем. Н. Ф. Гарелин ; авт. коммент.: Ю. П. Бубеннов и А. П. Дубнов. — Минск : Попурри, 1998. — 688 с.
49. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. У 2 т. Т. 1 / *А. Дж. Тойнбі* ; пер. з англ. В. Шовкуна. — К. : Основи, 1995. — 614 с.
50. Алексеев С. С. Право: азбука — теория — философия. Опыт комплексного исследования / *С. С. Алексеев*. — М., 1999. — 324 с.

51. Правовая аккультурация как предмет исследования компаративистов и теоретиков права [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://estnauki.ru/lekcii-po-pravu/71-teorija-gosudarstva/8963-pravovaja-akkulturacija-kak-predmet-issledovaniya-komparativistov-i-teoretikov-prava.html>.
52. Софронова С. А. Правовое наследие и аккультурация в условиях правового прогресса общества : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. А. Софронова. — Ниж. Новгород, 2000. — 23 с.
53. Тверякова Е. А. Юридическая экспансия: теоретико-историческое исследование : дис. ... канд. юрид. наук / Е. А. Тверякова. — Ниж. Новгород, 2002. — 190 с.
54. Юридическая аккультурация и управление профессиональной юридической деятельностью [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://advocatkuzmin.ru/articles/107-article25>.
55. Карбонье Ж. Юридическая социология / Ж. Карбонье ; пер. и вступ. ст. В. А. Туманова. — М. : Прогресс, 1986. — 351 с.
56. Watson A. Legal Transplants: An Approach to Comparative Law / A. Watson. — Edinburgh: Scottish Academic Press, 1974. — 106 p.
57. Watson A. Evolution of Western Private Law / A. Watson. — Expanded Edition. — Baltimore ; London : Johns Hopkins University Press, 2000.
58. Скоблик В. П. Історія Русі—України XI—XVIII ст. у контексті міжцивілізаційних відносин / В. П. Скоблик // Український історичний журнал. — 1998. — № 5. — С. 16—29.
59. Шморгун О. Яким має бути український вибір? / О. Шморгун // Розбудова держави. — 1998. — № 5—6. — С. 28—41.
60. Экономцев И. Исихазм и возрождение (Исихазм и проблема творчества) / И. Экономцев // Православие. Византия. Россия. — М., 1992. — С. 167—196.
61. Окара А. Культурний вплив чи культурний конфлікт? (українська та великоруська культури в XVII ст.) / А. Окара // Слово і час. — 1999. — № 1. — С. 55—56.
62. Нахлік Є. Проблема «Україна — Захід» в інтерпретації П. Куліша / Є. Нахлік // Сучасність. — 1997. — № 6. — С. 123—130.
63. Грицак Я. Східна Європа як інтелектуальна конструкція / Я. Грицак // Критика. — 1998. — № 11. — С. 17—21.
64. Смітюх Г. Є. Український менталітет [Електронний ресурс] / Г. Є. Смітюх, В. В. Стрілецький. — Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Publ/SacralUkraine/Mentality.html>.
65. Стражний О. С. Український менталітет. Ілюзії. Міфи. Реальність / О. С. Стражний. — К. : Книга, 2008. — 368 с.
66. Васькович Й. Правосвідомість та її вплив на менталітет українського народу / Й. Васькович // Право України. — 1998. — № 6. — С. 108—117.
67. Українська поезія XVI ст. / упоряд. В. Яременко. — К. : Рад. письм., 1987. — 287 с.
68. Шевчук В. Муза роксоланська / В. Шевчук // Вітчизна. — 1998. — № 7—8. — С. 137—144.
69. Нічик В. М. Києво-Могилянська академія і німецька культура / В. М. Нічик. — К. : Укр. Центр духов. культури, 2001. — 252 с.
70. Хронограф // Слово і час. — 1994. — № 1. — С. 83—85.
71. Рябчук М. Польща, польський, поляки / М. Рябчук // Сучасність. — 1998. — № 11. — С. 138—147.
72. Леонтьев Д. В. Архитектура Украины. Большая иллюстрированная энциклопедия / Д. В. Леонтьев. — Х. : Веста, 2010. — 224 с.
73. Оксюк И. Ф. Уния : исторический очерк / И. Ф. Оксюк. — К., 1990. — 40 с.
74. Шевченко В. Православно-католицька полеміка та її вияви на теренах Русі—України / В. Шевченко // Розбудова держави. — 1996. — № 9. — С. 19—22 ; № 10. — С. 48—50 ; № 12. — С. 19—22.
75. Дністрянський М. Конфесії і етнополітика: український варіант / М. Дністрянський // Дзвін. — 1997. — № 2. — С. 96—101.

76. Хомчук О. Міжцерковний конфлікт в Україні — у всесвітньо-історичному контексті кінця XX сторіччя / О. Хомчук // Сучасність. — 1997. — № 7. — С. 85–94.
77. Матеріали Краківської міжнародної наукової конференції «Унія і унії в польській і слов'янській культурах» 17–19 грудня 1992 р. // Слово і час. — 1993. — № 3. — С. 57.
78. Гадяцький трактат / пер. з пол. В. Шевчук // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. — Львів, 1909. — Т. 89. — С. 82–90.
79. Гадяцький договір [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
80. Вічний мир 1658 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
81. Івановська О. П. Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект : навч. посіб. / О. П. Івановська. — К. : ТОВ «УВПК «ЕксОБ», 2002. — 263 с.
82. Достдар Р. М. Рецепція принципів Візантійської Еклоги сучасним сімейним та спадковим законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Р. М. Достдар. — О., 2005. — 179 с.
83. Вулф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва : пер. з англ. / Ларі Вулф. — К. : Часопис «Критика», 2009. — 592 с.
84. Бойко І. Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX–XX ст.) / І. Й. Бойко. — К. : Атіка, 2012. — 374 с.
85. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 року. — К., 1997.
86. Редзюк А. Професор Олександр Огоновський — творець української цивілістики / А. Редзюк // Життя і право. — 2004. — № 6. — С. 4–8.
87. Огоновський О. Система австрійського права приватного. Т. 1. Науки загальні і право річеве / Олександр Огоновський. — Львів, 1897. — 342 с.
88. Дністрянський С. Австрійське право облігаційне / С. Дністрянський // Часопись правнича і економічна. — Львів, 1901. — Р. 2. — Т. 2. — С. 1–92 ; Т. 3. — С. 93–198.
89. Дністрянський С. Причинки до реформи приватного права в Австрії / С. Дністрянський // Часопись правнича і економічна. — Львів, 1912. — Р. 7. — Т. 10. — С. 1–111.
90. Цивільне право. Т. 1 / пер. С. Дністрянського. — Відень, 1919. — 1063 с.
91. Коваль А. Засадничі погляди Станіслава Дністрянського на основи права та держави / А. Коваль // Вісник Львівського університету. Сер. юридична. — 2012. — Вип. 55. — С. 74–78.
92. Ферчук А. Унікальний експонат Музею правової охорони інтелектуальної власності [Електронний ресурс] / А. Ферчук. — Режим доступу: <http://do.gendocs.ru/docs/index-25640.html>.
93. Дністрянський С. Потреби нової системи приватного права : тези доп. на укр. наук. з'їзді в Празі 1926 р. / С. Дністрянський // Український науковий з'їзд у Празі, 3–7 жовтня 1926 р. — Прага, 1928. — С. 34.
94. Дністрянський С. Нові шляхи українського приватного права / С. Дністрянський // Життя і право. — Львів, 1934. — Р. 7. — Ч. 1. — С. 13–15.
95. Вольний В. Правова концепція С. Дністрянського / В. Вольний // Право України. — 1999. — № 6. — С. 116–118.
96. Основоположник українського правознавства. До 125-річчя від дня народження академіка С. С. Дністрянського // Вісник Національної академії наук України. — 1995. — № 11–12. — С. 59–63.
97. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Т. 44 / В. И. Ленин. — 579 с.
98. Братусь С. Н. Становление гражданско-правовой концепции регулирования имущественных отношений между социалистическими предприятиями в период непа / С. Н. Братусь // Советское государство и право. — 1987. — № 11. — С. 50–56.
99. Бахчисарайцев Х. З. К истории гражданских кодексов советских социалистических республик: очерки / Х. З. Бахчисарайцев. — М., 1948. — 160 с.

100. Стучка П. И. Социалистическое хозяйство и советское право / *П. И. Стучка* // Революция права. — 1927. — № 1. — С. 10—11.
101. Сборник Указаний УССР. — 1922. — № 55. — Ст. 780.
102. Гойхбарг А. Г. Хозяйственное право РСФСР / *А. Г. Гойхбарг*. — М., 1924.
103. Рейснер М. А. Право, наше право, чужое право, общее право / *М. А. Рейснер*. — М., 1925. — 276 с.
104. Шретер В. М. Советское хозяйственное право (право торгово-промышленное) / *В. М. Шретер*. — М.; Ленинград: Госиздат, 1928. — 332 с.
105. Иоффе О. С. Развитие цивилистической мысли в СССР. Ч. 1 / *О. С. Иоффе*. — Ленинград, 1975. — 160 с.
106. Тадевосян В. С. Сущность советского хозяйственного права и предстоящая кодификация гражданского законодательства СССР / *В. С. Тадевосян* // Советское государство и право. — 1959. — № 6. — С. 50—61.
107. Матвеев Г. К. О концепции хозяйственного права / *Г. К. Матвеев* // Правоведение. — 1961. — № 1. — С. 70—78.
108. Иоффе О. С. Основы советского гражданского законодательства / *О. С. Иоффе, Ю. К. Толстой*. — Ленинград, 1962. — 216 с.
109. Про затвердження Цивільного кодексу Української РСР: Закон України від 18 лип. 1963 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1963. — № 30. — Ст. 463.
110. Малейн Н. С. Осуществление гражданских прав, проблема «злоупотребления правом» / *Н. С. Малейн* // Труды ВЮЗИ. — 1980. — С. 90—98.
111. Седугин П. И. Вопросы права собственности в новых гражданских кодексах союзных республик / *П. И. Седугин* // Новые гражданские и гражданско-процессуальные кодексы союзных республик: материалы науч. конф. (14—16 окт. 1964 г.). — М., 1965. — С. 25—40.
112. Виткявичюс П. П. Право государственной собственности и право оперативного управления / *П. П. Виткявичюс* // Правоведение. — 1976. — № 3. — С. 34—42.
113. Венедиктов А. В. Государственная социалистическая собственность / *А. В. Венедиктов*; отв. ред. В. К. Райхер. — М.; Ленинград, 1948. — 839 с.
114. 70 лет советского государства и права / под ред. А. И. Королева, Ю. К. Толстого, Л. С. Явича. — Ленинград, 1987. — 752 с.
115. Горбачев М. С. Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира / *М. С. Горбачев*. — М.: Политиздат, 1988. — 271 с.
116. Нерсесянц В. С. Концепция гражданской собственности / *В. С. Нерсесянц* // Советское государство и право. — 1989. — № 10.
117. Нерсесянц В. С. О неотчуждаемом праве каждого на гражданскую собственность / *В. С. Нерсесянц* // Государство и право. — 1992. — № 12. — С. 21—29.
118. Мозолин В. П. Право государственной (общенародной) собственности в условиях совершенствования социализма / *В. П. Мозолин* // Советское государство и право. — 1987. — № 5. — С. 39—42.
119. Право собственности в СССР / под ред. Ю. К. Толстого, В. Ф. Яковлева. — М.: Юрид. лит., 1989. — 288 с.
120. Рубанов А. А. Эволюция законодательной конструкции собственности: основные тенденции / *А. А. Рубанов* // Советское государство и право. — 1989. — № 8. — С. 118—126.
121. Мочерный С. В. Противоречия социалистической собственности и перестройка хозяйственного механизма / *С. В. Мочерный, М. И. Долишний, В. К. Черняк*. — Львов, 1991. — 237 с.
122. Рубанов А. А. Эволюция права собственности в основных странах Запада: тенденции и перспективы / *А. А. Рубанов* // Советское государство и право. — 1987. — № 4. — С. 107—115.
123. Мозолин В. П. О праве частной собственности / *В. П. Мозолин* // Советское государство и право. — 1992. — № 1. — С. 3—15.

124. Иконницкая И. А. О частной собственности на землю / *И. А. Иконницкая* // Советское государство и право. — 1991. — № 6. — С. 41—45.
125. Чубуков Г. В. Крестьянин — фермер, хозяин и собственник / *Г. В. Чубуков, А. А. Погребной* // Государство и право. — 1992. — № 4. — С. 33—42.
126. Прозоров В. Ф. Правовые предпосылки экономической независимости индивида / *В. Ф. Прозоров* // Советское государство и право. — 1990. — № 6. — С. 8—15.
127. Кисиль В. И. Правовая реформа в СССР и некоторые аспекты международного частного права / *В. И. Кисиль* // Советское государство и право. — 1990. — № 1. — С. 98—104.
128. Ледях И. А. Социальное государство и права человека (из опыта западных стран) / *И. А. Ледях* // Социальное государство и защита прав человека. — М., 1994. — С. 22—33.
129. Бутенко А. П. Идти назад — к механизмам прогресса / *А. П. Бутенко* // Государство и право. — 1992. — № 4. — С. 78—84.
130. Садиков О. Н. Принципы нового гражданского законодательства СССР / *О. Н. Садиков* // Советское государство и право. — 1991. — № 10. — С. 20—29.
131. Кодифікація приватного (цивільного) права України / за ред. А. Довгерта. — К.: Укр. центр правничих студій, 2000. — 286 с.
132. Харитонova О. І. Порівняльне право Європи: Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції / *О. І. Харитонova, Є. О. Харитонов*. — 2-ге вид., допов. — Х.: Одиссей, 2006. — 276 с.
133. Підпригора О. Римське право і майбутнє правової системи України / *О. Підпригора, Є. Харитонов* // Вісник Академії правових наук України. — 1999. — № 1. — С. 95—103.
134. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of reference (DCFR). Full Edition. Prepared by the Study Group on a European Civil Code and the Research Group on EC Private Law (Acquis Group). Vol. I—VI / ed. by Christian von Bar and Eric Clive. — Munich, 2009.
135. Бар К. фон. Предисловие / *Кристиан фон Бар, Эрик Клив, Паул Варул* // Модельные правила европейского частного права. — М.: Статут, 2013. — С. 17—18.
136. Практика глобализации: игры и правила новой эпохи / *О. В. Братимов, Ю. М. Горский, М. Г. Делягин, А. А. Коваленко*. — М.: ИНФРА-М, 2000. — 344 с.

А н о т а ц і я

Харитонов Є. О. Методологічні засади дослідження проблем правової адаптації України до внутрішнього ринку ЄС. — Стаття.

Стаття присвячена визначенню домінант дослідження проблем правової адаптації України до умов внутрішнього ринку ЄС. З цією метою встановлено правову основу регулювання ринку ЄС, визначено зміст поняття «європейське приватне право», досліджено сутність правової адаптації як форми взаємодії правових систем. У статті також наведено та охарактеризовано чинники, які визначають цивілізаційну та психологічну сумісність України та ЄС, досліджено формування української правової традиції в ретроспективному аспекті. Охарактеризовано адаптаційний потенціал українського законодавства та визначено принципи правової адаптації. У контексті останнього встановлено значення DCFR для визначення методологічних засад розвитку цивільного законодавства України в аспекті вирішення завдання його адаптації до внутрішнього ринку ЄС.

Ключові слова: європейське право, право ЄС, концепт приватного права, правова адаптація, правова традиція, рецепція права, принципи DCFR, цивільне законодавство.

А н н о т а ц и я

Харитонов Е. О. Методологические основы исследования проблем правовой адаптации Украины к внутреннему рынку ЕС. — Статья.

Статья посвящена определению доминант исследования проблем правовой адаптации Украины к условиям внутреннего рынка ЕС. С этой целью установлено правовую основу регулирования рынка ЕС, определено содержание понятия «европейское частное право», исследована сущность правовой адаптации как формы взаимодействия правовых систем. В статье также приведены и охарактеризованы факторы, которые определяют цивилизационную и психологическую совместимость Украины и ЕС, исследовано формирование украинской правовой традиции в ретроспективном аспекте. Охарактеризован адаптационный потенциал украинского законодательства и определены принципы правовой адаптации. В контексте последнего установлено значение DCFR для определения методологических основ развития гражданского законодательства Украины в аспекте решения задачи его адаптации к внутреннему рынку ЕС.

Ключевые слова: европейское право, право ЕС, концепт частного права, правовая адаптация, правовая традиция, рецепция права, принципы DCFR, гражданское законодательство.

S u m m a r y

Kharitonov E. O. Methodological principles of research of problems of legal adaptation of Ukraine into the EU internal market. — Article.

The article is devoted to the definition of dominants in research on legal adaptation of Ukraine to the conditions of the EU internal market. For this purpose, it is determined the legal framework regulating the EU market, defined the meaning of the concept «European Private Law», examined the essence of legal adaptation as a form of interaction of legal systems. The article also lists and describes the factors that determine civilizational and psychological compatibility of Ukraine and the EU, investigated the formation of Ukrainian legal tradition in the retrospective aspect. The adaptive potential of Ukrainian legislation is characterized and the legal principles of adaptation are defined. In the context of the last question it is designated the significance of the DCFR to determine the methodological principles of civil legislation of Ukraine in terms of solving the problem of its adaptation to the EU internal market.

Keywords: European law, EU law, the concept of private law, legal adaptation, legal tradition, reception of law, principles of the DCFR, civil legislation.